

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TIONALMUSEETS ARBEJDSMA

1958

NATIONALMUSEETS
ARBEJDSMARK
1958

NATIONALMUSEETS
ARBEJDSMARK
1958

NATIONALMUSEET
KØBENHAVN

INDHOLD

<i>Johannes Brøndsted: Oldtidsminderne i kunsten</i>	5
<i>Olaf Olsen: Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark</i>	17
<i>Marie-Louise Buhl: En fönikisk fyrstesarkofag</i>	31
<i>Poul Strømstad: Den gyldige Løve</i>	39
<i>Aage Rothenborg: Fremstilling af kulturhistoriske dokumentarfilm for Nationalmuseet</i>	53
<i>Kaj Birket-Smith: Stenalderkunst og frugtbarhedskult i vore dage</i>	61
<i>C. J. Becker: 4000-aarig minedrift i Thy</i>	73
<i>Otto Mørkholm: Hellenistiske møntportrætter</i>	83
<i>Kai Uldall: Frilandsmuseet</i>	93
<i>Ole Klindt-Jensen: Oldforskere, fortidsminder og rokkesten på Bornholm</i>	107
<i>Henny Harald Hansen: Hvor sløret endnu skjuler kvindens ansigt</i>	125

Omslaget viser en malet maske fra Ny Guinea hjembragt af Axel Bojsen-Møller. Som baggrund er benyttet et farvelagt skjold sammesteds fra.
Fot. Lennart Larsen.

Titelvignet: Ragekniv og kniv fra Bornholms bronzealder udgravet og tegnet af J. Jansen i 1820 (fra hans beretning til Oldsagskommissionen).

C. W. Eckersberg. Parti i Dyrehaven. Ca 1825. Statens Museum for Kunst.

Oldtidsminderne i Kunsten

Af JOHANNES BRØNSTED

I ST. HANS AFTENSPIL, den rigt smykte portal til vor litterære romantik, fremfører Oehlenschläger to gange den danske oldtidsgravhøj. Først ved spillets indgang: „En Vandringsmand triner op paa en gammel Gravhøj, der staar ved Vejen . . .“; – herfra synger han som prologus sin morgensang (og herfra ønsker, et øjeblik efter, den over højen snublende Harlekin i berømte vendinger alle gravhøje fanden i vold). Anden gang i perspektivkassemandens femte og sidste billede: „En aaben Mark her for Jer staar“; – og midt paa den en gravhøj. „Den Høj staar der fra Arilds Tid; – nu pløjes den med megen Flid – til Grunde af sin Ejermand, – at den kan blive Agerland“. Jo den flid kender vi, den har alle dage været sejg! Mere end et aarhundrede senere bekæmpedes den af en anden stor dansk digter, af Johannes V. Jensen: „Alvorlig taler ved Alfarvej – med Grønsvær tækket de Gamles Grave“; slet dem ikke ud, maner han os, bevar din arv. Og paa det bestræber vi os nu. Vi har en fredningslov, men maa dog stadig passe paa; thi den omtalte flid udviser, trods loven, haardnakket tilbøjelighed til ej at ville tilstrækkeligt aftage, endsige ganske hende.

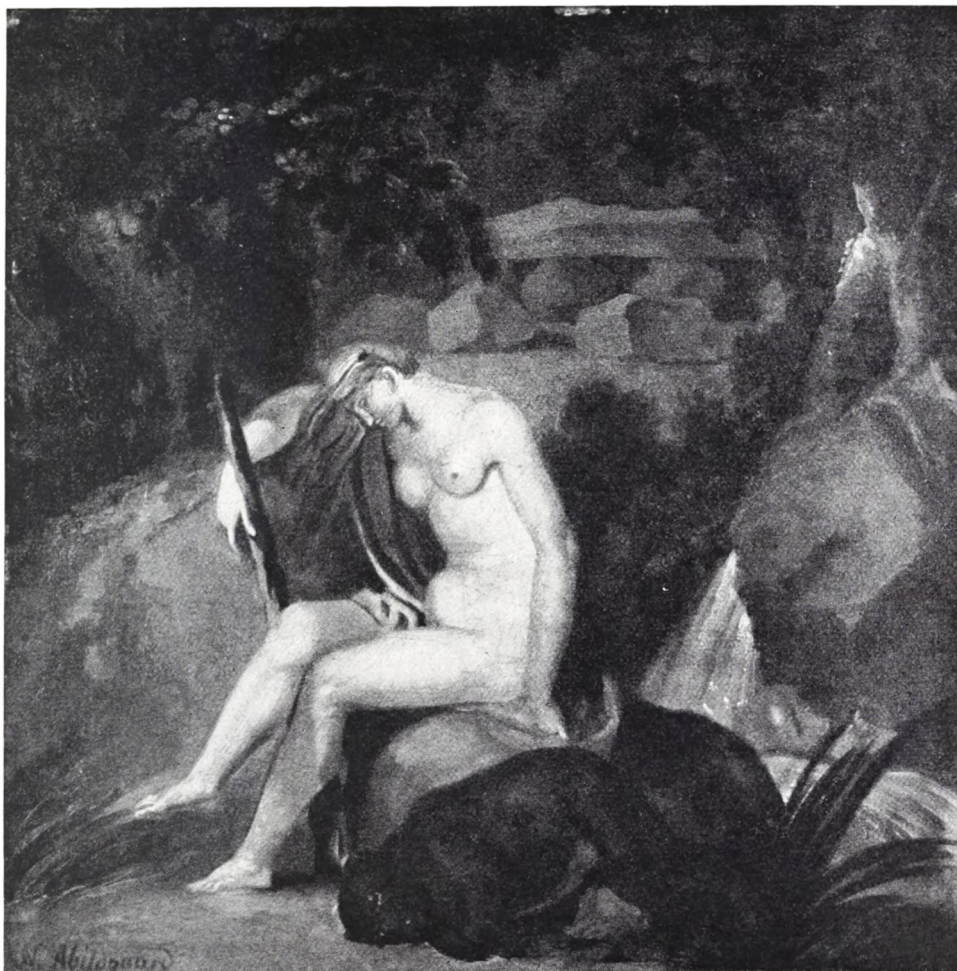
Kun en god snes aar efter St. Hans Aften Spil malede C. W. Eckersberg det her gengivne lille billede af et par oldtidshøje i Dyrehaven. Det er som faar vi forært scenen for ovennævnte optrin: til standplads for prologus kan vælges efter behag den mørke gravhøj tilvenstre i billedet eller den lyse i midten. Den af digteren foreskrevne vej slynger sig paa billedet nok saa nydeligt tæt forbi begge høje. Ogsaa Johannes V. Jensen taler om vej, alfar vej; og langs med veje er netop uden tvivl i sin tid oldtidshøjene lagt. De gamle har ønsket at blive langt erindret, gennem højene at blive længe set af en efterslægt.

Denne lille artikel vil handle om danske oldtidsmindesmærkers forekomst i vor kunst, dog ikke den litterære, men billedkunsten. Har mon gravhøjene og de store stengrave fra hedenold spillet nogen rolle haft nogen betydning for landskabsmaleriets udøvere i dette land? har malerne lagt mærke til dem, har de inddraget dem i billedkompositionen, nu og da kanske endogsaa haft dem som hovedmotiv? har de kunnet lide dem? Ja, een har i hvert fald, og det ikke af de ringeste: Johan Thomas Lundbye. Herfor har vi hans egne ord: „jeg maa dog see en Steendysse eller en grøn Høi titte op af en Rugager“, – saadan citeres hos Karl Madsen længselsord af et sommerbrev fra den i hovedstaden indestængte Lundbye til vennen Lorenz Frølich ude paa landet. Og der var flere andre kunstnere, der havde noget tilovers for oldtidsminderne: Dankvart Dreyer, Jørgen Roed, Vilhelm Kyhn, Fr. Vermehren, Jørgen Sonne, Poul S. Christiansen, Johannes Larsen, – for nu at nævne disse.

Men lad os gaa en smule systematisk og kronologisk frem.

At søge oldtidsminder i det 18. aarhundredes malerkunst herhjemme vil være saa temmelig omsonst, al den stund det danske landskab da endnu næppe var inddraget i malernes motivkreds. Naar ikke desto mindre en anselig runddysse fylder op i baggrunden af det her gengivne billede af gamle mester N. A. Abildgaard – det er hans udkast til dørstykke i „Potentatgemakket“ paa det 1794 brændte Christiansborg Slot, forestillende „Europa i Urtidens vilde Naturtilstand“ – bekræfter den kun det sagte, eftersom jo denne store oldtidsgrav ikke af maleren er hentet ind i billedet af anden aarsag end fordi et symbol skulde bruges paa noget vildt og urgammelt, noget anticivilisatorisk. Saa kan man spekulere over hvor mon Abildgaard har fundet sin runddyssemodel.

Det er, som vel bekendt, med Jens Juel og Eckersberg det danske landskabsmaleri bliver til. Og for alvor vaagner det med nærmest følgende malergeneration: P. C. Skovgaard, Vilhelm Kyhn, Lundbye, Dankvart Dreyer; hertil kan gerne føjes den romantiske nordmand J. C. Dahl. Mens Skovgaard ikke synderligt ænsede oldtidsminderne, saa dukker disse frem hos de øvrige

N. A. Abildgaard, Europa i urtidens vilde naturtilstand. Udkast til dorstykke i Potentatgemakket på det 1794 brændte Christiansborg. Statens Museum for Kunst.

nævnte, i forskellig grad, paa forskellig maade. Tiest vel hos Lundbye, som elskede Sjællands stengrave og høje; et antal dyssekamre, særlig fra Kalundborgegnen og Odsherred, de fleste nok nu forsvundne, har han malet eller (oftere) tegnet som mere eller mindre fremtrædende led i sine landskabsbilleder. – Ogsaa J. C. Dahl tog sig af sjællandske dysser, gerne i deres vinterdragt, indkomponerende dem i dramatisk accentuerede landskabs-scenerier. – Dreyer som i sin kunst jo dyrkede Fyn og Jylland kunde standse op foran oldtidsminderne, til tider helt betaget saa dyssen blev billedets hovedtema, beherskende alt andet. – Kyhn havde øje for de lange jyske horisontlinier levendegjort af lyngklædte gravhøjes mørke fjerne silhouetter. – Vi bringer nogle eksempler.

Th. Lundbye. Landskab med faar paa en kæmpehøj. 1845. Statens Museum for Kunst.

Først Lundbye. Hans kendte billede paa Kunstmuseet: „Aftenlandskab med Faar“, fra 1845. Her forener kunstneren tre af sine yndlingsmotiver: dyr, landskab og oldtidsdysse. Sidstnævnte maa være en højtliggende langdysse med knejsende svære slut-randsten, der – overensstemmende med god langdyssebyggeskik – vender de prægtige plane flader udefter, bort fra gravkamret eller gravkamrene (der maa tænkes liggende langt tilhøjre udenfor billedrammen). Arkæologisk kan altsaa sceneriet fastlægges til pladsen tæt foran vestenden af en anelig langdysse; her har dyrene lejret sig, og her spiller aftensolen med trægrenenes skygger henover de store stenflader. Thorvaldsens Museum ejer et andet, noget ældre Lundbye-billede: „Landskab ved Arresø med Udsigt mod Flyvesandsbakkerne ved Tisvilde“, et dejligt aabent land med høj himmel over; her er placeret i forgrunden tilvenstre, som staffage paa en maade men dog sikkert et virkeligt led i det hele motiv, en stor stengrav (dysse eller jættestue) paa uanselig jordhøj. Endnu en Lundbye'sk stengrav, et fritstaaende dyssekammer ved Raklev nær Kalundborg, er at se paa Thorvaldsens Museum, malt 1839; ogsaa her er dyssen anbragt tilvenstre i billedets forgrund, men dog anderledes dominerende saa man forstaar det er den det drejer sig om. Nævnes bør ogsaa billedet „Efteraarslandskab“ fra 1846, nu i Hirschsprungmuseet, med den brede bronzealderhøj „Hankehøj“ ved Vallekilde som bestemmende centralmotiv.

Paa Brands-øen i Lillebælt under Wedellsborggodset – den ø Karl Gustav

Dankvart Dreyer. Kæmpehøj paa Brandsø. Ca 1842. Den Hirschsprungske Samling (28 × 38,5 cm).

Dankvart Dreyer. Landskab ved Tørring. Ca 1841. Statens Museum for Kunst.

benyttede for 300 aar siden som mellemed paa sin isfart mellem Jylland og Fyn – har Lundbye's jævnaldrende, Dankvart Dreyer, i begyndelsen af 1840'erne vandret meget omkring, fængslet af øens frodige sommertilværelse midt i den yndigste natur og af dens anselige fritliggende dyssekamre. Flere færdigarbejder fra Dreyers haand, og skitser, stammer herfra. Vi vælger to billeder i Hirschsprungmuseet, begge fra 1842, begge fyldt med luft og rum. Det ene har som knejsende midtmotiv den smukke fredeligt hvilende runddysse; det andet – der tager en om hjertet henrivende som det er – har sin langdysse skudt over mod højre saa udsynet bliver frit; og hvilket billede! tungt og trygt staar oldtidskamret med sin blomstrende hyld, svøbt i somrens lys under taarnede skyer. Eller se den storartede runddysse paa Dreyers billede fra egnen ved Assens (ogsaa det i Hirschsprungmuseet). Ovre i Midtjylland, denne malers andet hoveddomæne, kan man se ham have øje for en hel anden „oldtidsvirkning“: den sortladne bronzealderhøjs profil mod en fjern himmel.

I 1844 maler Carlo Dalgas et lille billede (nu Hirschsprung) med en mørk stordysse som dominant tilvenstre overfor et vidt aftenlandskab.

Allerede før disse billeder fra fyrrerne blev til, havde den norske maler J. C. Dahl virket i Danmark, hvor navnlig Sydsjælland tiltrak ham. Naar han afmaler (ved vintertide 1829) en stout af tidens tand nok mærket men

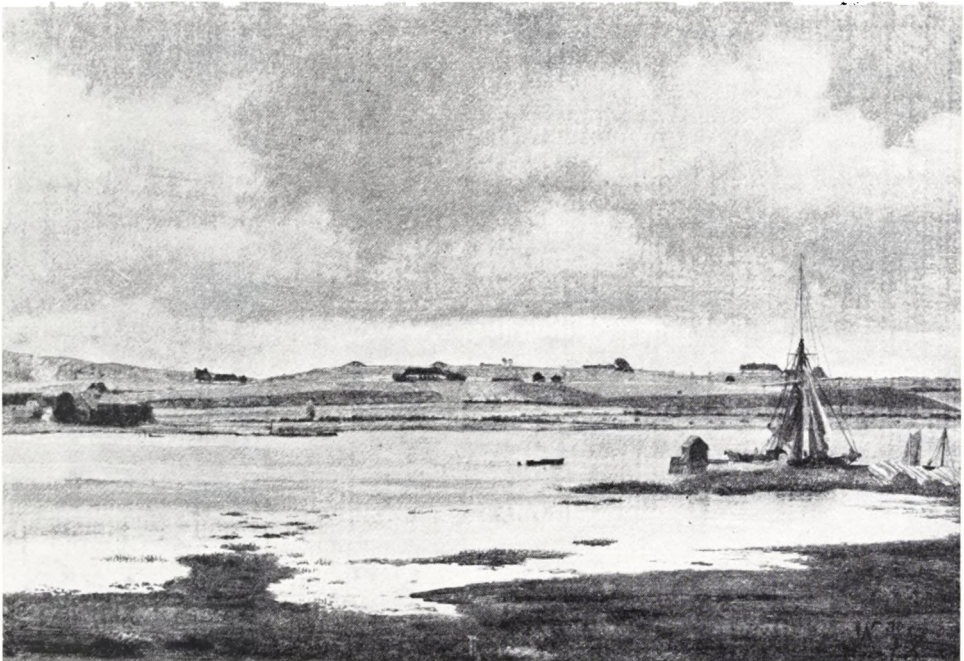
J. C. Dahl, Vinterlandskab ved Præsto. 1829. Statens Museum for Kunst.

endnu trodsigt staaende langdysse under gamle ege, saa præges hans billede af noget teatralsk-dramatisk, som kan frastøde eller tiltrække de skiftende beskuere alt efter disses anlæg. Jeg finder kraft deri. Men længes man da modsætningsvis efter dansk jævnhed i opfattelsen af samme motiv, dyssekamret i sne, saa véd jeg hvorhen at gaa: til Jørgen Roeds elskelige billede fra 1830 (i Hirschsprungmuseet), som viser ham selv i selskab med Constantin Hansen paa Kanetur, i Midtsjælland vistnok, passerende en snedækt runddysse, og fjernt bag den en landsbykirkes aftrappede taarnfaçade. Slaat der ikke strax én imøde et pust af Nøddeboe præstegaards julestemning?

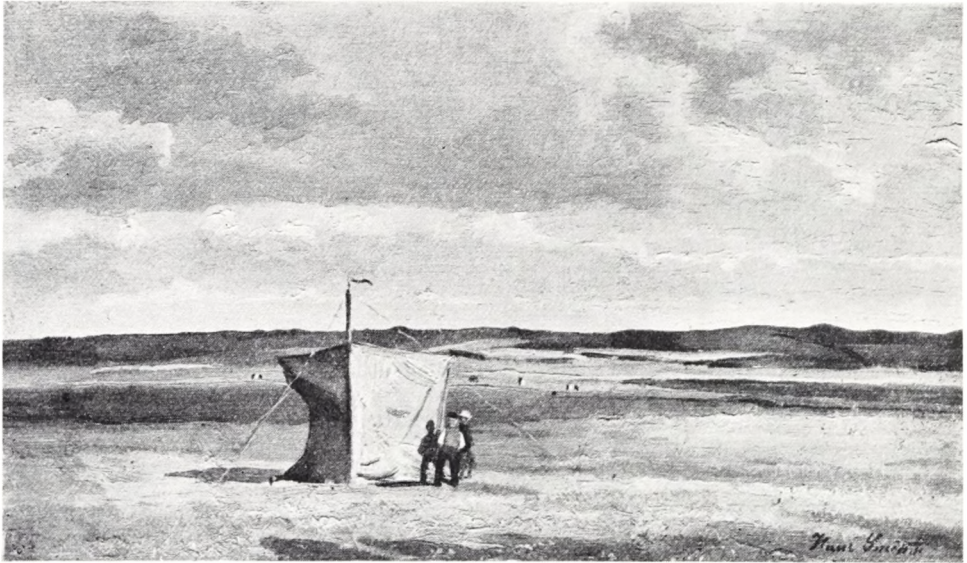
Den førømtalte lange fjerne horisontlinie, man saa ofte ser i det jyske land, bølget eller takket af gravhøjenes profiler, er der mange malere der har vidst om og gengivet. Vilhelm Kyhn f. ex. i Kunstmuseets billede 1869 fra Dollerup Bakker; og i den lille fine to aar ældre „Graavejrsstudie fra Hadsund“ paa samme museum, et kunstværk der skal ses paa helt nært hold om man ret vil opfatte dets forsigtige ligesom tøvende farver (saadanne har nemlig graavejret); horisontlinien med højene er her sikkert og præcist

Jørgen Roed. Maleren sammen med Constantin Hansen paa kanetur forbi en sneklædt runddysse. 1830.
Den Hirschsprungske Samling.

Vilh. Kyhn, Graavejrsstudie fra Hadsund. 1867. Statens Museum for Kunst.

Hans Smidth. Jysk hedelandskab med malerens vindskærm. Formentlig 1890'erne.
Statens Museum for Kunst.

hensat. Et imponerende eksempel paa denne lange jyske gravhøjslinie giver Hans Smidth i det her viste hede-billede, hvor som det vil ses malerens vindskærm i forgrunden just undgaar at skære linieførløbet. – Om man ellers i ældre dansk maleri vil konfronteres med et kraftigt nærbillede af en jysk lyngklædt gravhøj, kan man gaa til Kunstmuseets landskabsskitse af Fr. Vermehren, en studie til denne malers kendte billede fra 1855: „En jysk Faarehyrde paa Heden“.

J. Sonne, Marklandskab med stendysse. Ca 1870.

Fr. Vermehren, En jysk faarehyrde paa Heden. 1855. Statens Museum for Kunst.

Tilbage paa Sjællands ø vil jeg formode vi er med det omstaaende karakterfulde maleri af et bølgende mark- og skovlandskab flankeret mod højre af et kraftigt malt fritstaaende dyssekammer. Kyndige anser det for et arbejde af Jørgen Sonne fra ca 1870. Med V. Irmingers billede fra 1904 i gammeldags Lundbyestil: „Hyrdedrengen læser ABC“ – et genrebillede med dyr og svære oldtidsgravstene men uden landskab – er vi da naaet frem til vort eget aarhundrede.

Her synes malerkunsten sjældnere at have ænset de motiver oldtidsminderne afgiver. Noget kan naturligvis nævnes. Saaledes har Poul S. Christiansen, et par gange i hvert fald, i sin produktion vist dem interesse. Jeg tænker her ikke saa meget paa hans store billede fra 1914 (vistnok fra Dragsholmkysten), „Kæmpehøj ved Havet“, – hvor det saa indlysende er selve storbakkens vældige stramme flader der har fængslet ham, mere end gravhøjen øverst oppe der virker som et knapformet laag paa en beholder. Men i et par billeder faa aar senere fra Dyrnæs ved Roskildefjorden, „Stendysse i Udkanten af Skoven“, er dyssekamret hovedmotiv, selv om det i det yngste og største af de to maa dele forgrundspladsen med en gravhøj i skovbrynet. Paa begge billeder sidder paa toppen af kamrets dæksten en

V. Irminger. Hyrdedrengen læser A B C. 1904. Statens Museum for Kunst.

fugl, en sød fugl der klæder sit oldtidsgraa stensæde. – Og en maler som Carl Bovin har til tider valgt højmotiver fra Odsherred.

Men ellers er det paafaldende nok at gravhøje og dysser – „de jordfaste oldtidsmindesmærker“ som de hedder hos arkæologerne – ligesom forlader dansk landskabskunst efterhaanden som vi nærmer os vor tid. Er det den uafrystelige romantik som mishager? Man kan ikke evigt køre paa samme stemninger. Har Lundbye m fl ligesom opbrugt hvad der i saa henseende rummedes i motiverne? Skulde end dette i nogen grad være tilfældet, saa kan man dog tro, at oldtidsmindesmærkerne i kraft af rent maleriske værdier vil hævde sig i kunsten ogsaa i fremtiden.

Hvad der hidtil i denne artikel er omtalt og beskrevet er alene saadanne malerier og tegninger, hvori oldtidens stengrave eller jordhøje gengives i kraft af kunstnerens eget frie valg, ikke dem hvortil han udefra har faaet

Poul S. Christiansen, Stendysse i udkanten af skoven. 1919.

opgaven at afbilde oldtidsmindesmærker. Dette ikke fordi disse sidste kunstværker skulde være i og for sig ringere, naturligvis ikke – udmærkede ting er eksempelvis ydet af Johannes Larsen i hans talrige illustrationer til Achton Friis' værk *De jydere land*, eller af Havsteen Mikkelsen til Martin A. Hansens *Orm og Tyr*, eller af Sikker Hansen til Palle Laurings bog om Østjylland – men fordi det jo var hensigten her i første række at berette om de tilfælde, hvor oldtidsmindesmærkerne ved egen magt, saa at sige, har banet sig vej til kunstneres sind.

A. P. Madsen, Langdysse i Lindeskov. Ellested sogn, Fyn. Kobberstik i „Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark“ II, 1900.

J. Kornerup. Langdysse i Døjringe ved Sorø. Til højre for kammeret ses J. J. A. Worsaae. 1857.
Nationalmuseets I afd. arkiv.

Imidlertid, det vil ikke føles urimeligt at lade denne lille fremstilling slutte med et par prøver paa, hvad saa fortrinlige arkæologiske kunstnere som J. Kornerup og A. P. Madsen (Karl Madsens fader) – fra henholdsvis Worsaae's og Sophus Müllers tid – har overleveret deres eftertid af følsom og tro gengivelse af de Gamles grave.

Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark

Af OLAF OLSEN

I 1891–92 foretoges for første gang en arkæologisk undersøgelse under en dansk kirke. Roskilde domkirkes gulv blev brudt op fag for fag med det ene formål at søge rester af den ældre domkirke, der nedreves ved teglstens-katedralens opførelse i 1200-tallet. Den eftersøgte kirke kom da også for dagen. Som så mange andre kirker er Roskilde domkirke opført på sin forgængers tomt.

Siden da har Nationalmuseets arkæologer ved adskillige lejligheder grebet til spaden for at uddybe kendskabet til en middelalderkirkes bygningshistorie. Især har naturligvis hovedmonumenterne – domkirkerne og de kirker, der er af særlig historisk eller kunsthistorisk interesse – tildraget sig opmærksomheden, og der er ved udgravninger her gjort fund og iagttagelser, som har kastet nyt lys over den ældste stenbygningskunst i Danmark.

Inden for den sidste halve snes år er det endvidere ved anvendelse af moderne udgravningsmetoder under kirkegulvene lykkedes at påvise spor af vort lands første kirker, der alle var af træ. Begyndelsen gjordes af E. Dyggve i *Jelling* 1948, og siden har Nationalmuseet fremdraget pælehuller og andre vidnesbyrd om stavkirker i *Snoldelev* (1953), *Hordum* (1955), *Værløse* (1956), *Vorgod* (1957) og *Vester Starup* (1957), de to sidste steder i samarbejde med den utrættelige jydsk amatør, pastor K. Høgsbro Østergaard, der også på egen hånd har foretaget en række kirkeundersøgelser for museet og i 1954 fandt stavkirkerester i *Brørup*. At disse stavkirkefund både historisk og arkæologisk i sig selv er af meget betydelig værdi, turde være indlysende. Men også i de kirker, hvor eftersøgningen af stavkirker har givet et negativt resultat, er gjort mange nyttige bygningshistoriske iagttagelser. Bl. a. har man kunnet konstatere flere byggeperioder i kirker, der gjaldt for at være bygget på een gang, og mange steder er forsvundne altre, ciborier, pulpiturer og andet historisk inventar påvist ved spor i gulvene. Hertil kommer endelig, at den minutiøse udgravningsform, der er taget i brug ved disse undersøgelser, har afsløret, at jordlagene under kirkegulvene næsten altid indeholder en mængde løsfund, deriblandt et meget betydeligt antal mønter.

Disse års kirkeundersøgelser har således vist, at ikke blot hovedmonumenterne, men også ganske almindelige landsbykirker i deres gulve rummer værdifulde kilder til vort lands historie. Men samtidig må desværre konstateres, at der i vor tid er handlet ilde med disse kilder. Bortset fra de mange begravelser, som især i det 17. og 18. århundrede fik plads inde i kirken, lod man i ældre tid kirkegulvene i fred. Skulle kirken have et nyt gulv, lagdes dette gerne oven på det gamle, blot med et afrettende sandlag imellem (fig. 1). Senere blev det anderledes. Det i forrige århundrede knæsatte restaureringsprincip, hvorefter historiske bygninger skulle „føres tilbage til deres oprindelige skikkelse“, fik også følger for kirkegulvet, der nu for den historiske korrektheds skyld skulle sænkes til det oprindelige niveau. Men skulle gulvet sænkes, måtte alle gamle gulvlag – også kirkens ældste – brydes op og fjernes. Dette skete i mange kirker. I vore dage er grundtanken om kirkebygningernes tilbageførelse vel stort set opgivet, men hvad fremgangsmåden over for gulvene angår, er intet ændret. Tværtimod er det vist aldrig gået så hårdt ud over kirkegulvene som i den sidste menneskealder. Man har sænket dem for at gøre kirkerummet højere eller blot for at komme af med et trin eller to fra våbenhuset til kirken. Og i de seneste år er betydelige afgravninger hyppigt foretaget med det formål at nedlægge isolerende betonlag under gulvene. Næsten hvert eneste hovedrestaureringsprojekt – og dem er der mange af i disse år – indeholder forslag om betonunderlag for kirkegulvene. Også varmeinstallationer har i høj grad bragt forstyrrelse i gulvlagene ved nedgravning af kaloriférer og varmerør.

Alt dette er naturligvis foretaget i bedste mening, men med den ulykkelige følge, at gulvene i et meget stort antal kirker – det drejer sig om hundreder – har mistet deres værdi som arkæologiske forskningsobjekter. Hvor store værdier der her er tabt, lader sig ikke sikkert afgøre, men alene i de sidste 30–40 år må levninger af et trecifret antal trækirker være bortgravet ved jordarbejder i danske kirker, og dertil er titusinder gamle mønter og andre interessante smågenstande kørt ud med de kasserede gulvlag.

Et par eksempler vil være nok. I *Jelling* kirke kunne kun koret gøres til genstand for en arkæologisk undersøgelse; i kirkens skib var nogle år forinden foretaget en afgravning i gulvet med henblik på nedlægning af et betonlag. Herved unddrog man forskningen værdifulde vidnesbyrd om de to træbygninger, hvoraf der under koret fandtes lergulvé og pælehuller. Den ene af disse to bygninger var kong Harald Blåtands stavkirke, den første kirke der byggedes efter Danmarks officielle overgang til kristendommen. Da *Pedersborg* kirke i 1957 undersøgtes, viste det sig, at alle arkæologisk værdifulde gulvlag i denne kirke, der såvel historisk som arkæologisk er et vigtigt monument, var fjernede ved en restaurering 1927–30. En lignende

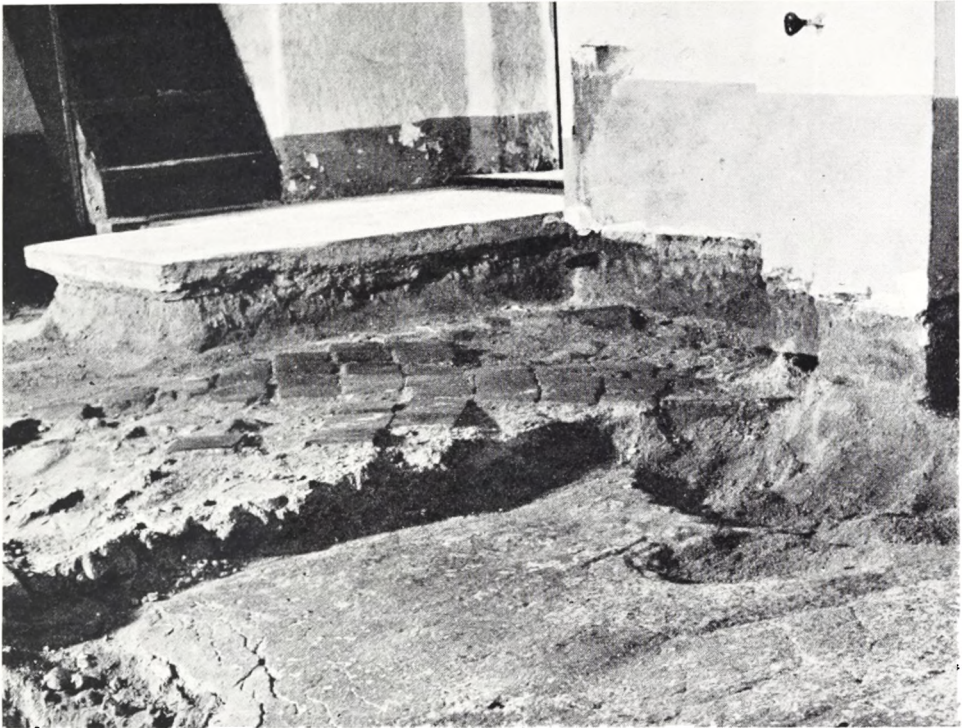

Fig. 1. Ældre gulve i Stenløse kirke ved Frederikssund, afdækket ved kirkens restaurering 1956. Den 750 år gamle kirkes oprindelige gulv ses i forgrunden. Det består af et tykt lag kalkmørtel, udstøbt på et underlag af ler. I højmiddelalderen blev oven på dette gulv lagt et gulv af små kvadratiske teglstensfliser, der vistnok alle var glasserede. Dette meget dekorative flisegulv, af hvilket store dele fremdroges i god stand, afløstes i 17. eller 18. årh. af et murstensgulv i niveau med den i billedets baggrund liggende ligsten. – Gulvniveaets hævnning er et karakteristisk fænomen i vore gamle kirker og af største betydning for deres arkæologiske udforskning. Stolpehuller og begravelser vil således ofte kunne tidsfæstes ved gulvlagenes hjælp, og i sandlagene mellem de enkelte gulve findes altid mange smågenstande, der i tidens løb er tabt i kirken og forsvundet i sprækker i gulvene.

skæbne var nylig tiltænkt gulvet i en anden middelalderlig kirke. Her var i 1955 planer fremme om for isolationens skyld at etablere en krybekælder under hele kirken. Såfremt dette forslag ikke efter Nationalmuseets henstilling var blevet afvist af Kirkeministeriet, ville alle spor af den meget interessante stavkirke, som ved en påfølgende udgravning afdækkedes under denne kirke, ganske enkelt have været gravet bort.

På denne baggrund vil det forstås, at bevogtningen af de gamle kirkers gulve er blevet en vigtig opgave for Nationalmuseet. De skete skader kan ikke genoprettes, men det må forhindres, at de kirkegulve, som endnu er helt eller delvis intakte, mister deres arkæologiske værdi ved afgravning. Mest probat ville det være, om al gulvgravning i kirkerne simpelthen blev indstillet. Dette er imidlertid næppe en realistisk tanke. I mange fugtige og fodkolde kirker nærer menigheden et ikke uforståeligt ønske om isolation under gulvet, og medens der måske nok kan være grund til at rejse det

spørgsmål, om en kuldeisolation af gulvet har nogen som helst betydning i en bygning, der kun opvarmes et par timer en gang eller to om ugen, er der ingen tvivl om, at en rigtigt udført isolation kan gøre nytte i en klam kirke og beskytte trægulve mod svamp og råd. Også varmerør må i et vist omfang accepteres i gulvene. Helt at undgå gulvafgravninger er således ikke muligt.

Teoretisk kunne problemet også løses ved, at Nationalmuseet kom til stede ved hver eneste gulvafgravning og dirigerede arbejdet, således at intet blev gravet bort, før det var omhyggeligt undersøgt, fotograferet og opmålt. Men i praksis er heller ikke dette muligt at gennemføre. En virkelig forsvarlig kirkeundersøgelse vil ofte kræve ugers eller måneders arbejde. Og bortset fra at mange menighedsråd vil betakke sig for så lange forsinkelser i restaureringsarbejdet, har Nationalmuseet hverken kvalificeret mandskab eller midler til at foretage gulvudgravning i mere end en brøkdel af de mange kirker, der hvert år restaureres.

Museet har derfor måttet gå en mellemvej. Siden 1955 har Kirkeministeriet – for hvem Nationalmuseet er konsulent i restaureringsanliggender – ved godkendelsen af et stort antal kirkerestaureringsprojekter efter museets anmodning taget forbehold over for foreslåede gulvafgravninger. I mange tilfælde er afgravningen ved ministeriets resolution blevet begrænset til de øverste, løse fyldlag, og som regel har myndighederne tillige betinget sig, at den overflødige fyldjord før bortfjernelsen harpes gennem et fintmasket sold, og at de herved fundne genstande indsendes til Nationalmuseet til undersøgelse. En detaljeret vejledning for fremgangsmåden ved harpning i kirker udsendtes i januar 1956 af museet til samtlige de arkitekter, der befatter sig med kirkerestaurering; i en ledsagende rundskrivelse henledte museet arkitekternes opmærksomhed på gulvproblemet og anmodede dem om at tage videst muligt hensyn til gulvene ved udarbejdelsen af fremtidige restaureringsforslag.

Som en direkte følge af disse foranstaltninger er der i de sidste år tilflydt Nationalmuseet en stadig strøm af fund fra kirker landet over. I omfang varierer disse fund meget – fra den enlige mønt, der er dukket op ved nedlægning af et nyt varmerør, til store, tunge kasser med allehånde godt fra kirker, hvor større gulvflader har været blottede og megen jord er sendt gennem harpen.

Lad os da se, hvad disse harpefund indeholder.

Først og fremmest *mønter*, massevis af mønter. Siden 1952 har Den kgl. Mønt- og Medaillesamling modtaget mere end 2000 mønter, som ved harpens hjælp er kommet for dagen i fyrretyve kirker – gennemsnitlig altså et halvt hundrede mønter pr. kirke. Det er imidlertid de færreste af disse kirker, der

Fig. 2. Jordlag under det ældste gulv i Viborg domkirkes skib. Undersøgt 1955. Billedet viser en lodret jordvæg i en grav. Nederst ses det naturlige muldlag. Derover ligger en tynd stribe trækul, et ca. 5 cm tykt askelag, og på dette atter et tyndt lag trækul – alt vidnesbyrd om en træbygning, der er gået til grunde ved en voldsom brand. Granitkirkens oprindelige gulv, der er af stampet ler, fremtræder som et bredt, lyst bånd øverst i billedet. Mellem dette og den øverste trækulsstribe ligger et tykt opfyldningslag, tilført ved områdets planering for stenkatedralens opførelse. På grund af de mange tusinde begravelser under domkirken var det helt umuligt at danne sig et begreb om den påviste træbygningens art og størrelse. I mindre kirker, hvor begravelserne ikke er så talrige, vil man derimod ofte kunne udlede hovedtrækkene i sådanne ældre anlæg, der som regel viser sig at være stavkirker.

har fået al gulvfyld undersøgt, og man kan derfor trygt regne med, at møntmængden pr. kirkegulv er væsentlig større end dette gennemsnit. Erfaringsmæssigt lader det sig anslå, at der i enhver middelalderlig landsbykirke, hvis gamle gulvlag ikke er alt for forstyrrede, vil kunne findes mellem 100 og 200 mønter, om ikke flere.

Hvorledes skal tilstedeværelsen af så mange mønter forklares? For jordfundne mønter, som for fund af værdigenstande iøvrigt, gælder tre muligheder: de kan være nedgravede af sikkerhedsgrunde, være ofrede, eller de er tabte. Den første mulighed kan vi i dette tilfælde se bort fra. Kirkegulvmønterne ligger ikke samlet, men findes som regel enkeltvis rundt om i gulvlagene. Heller ikke kronologisk fremtræder møntfundene som en enhed: tværtimod omfatter de gerne en bred repræsentation af småmønt fra Valdemarstiden og helt frem til vore dage. Dermed være ikke sagt, at der ikke – foruden de sædvanlige gulvmønter – i heldige tilfælde vil kunne findes nedgravede møntskatte under kirkerne. Den mulighed er selvsagt altid til stede. Flere store skattefund er da også tidligere gjort i kirker, og en tom lerpotte fra 1200-tallet, som nylig fandtes i *Helgenæs* kirkes gulv, forklares bedst som forhenværende gemmested for en møntskat.

Er kirkegulvmønterne da kommet i jorden som ofringer, således som nogen vil hævde? Det er svært at tro. Naturligvis er det muligt, at en og anden i tidens løb har villet tilkøbe sig den Højestes gunst ved at stikke en mønt ned i en sprække i kirkegulvet. Men hvorfor skulle han egentlig det, når han kunne anbringe sit offer på alteret eller i pengeblokken? Og hvis det virkelig havde været almindelig skik at ofre i kirkegulvet, så var det

ikke 100 eller 200 mønter, som skulle findes her, men tusinder. – En særlig form for ofring, bygningsofret, der nedlægges ved kirkens opførelse, kendes dog fra enkelte kirkegulve. Herom har Fritze Lindahl skrevet en instruktiv artikel i „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark“ for 1956.

Der er for mig ingen tvivl om, at den altovervejende del af mønterne ganske simpelt er tabt af kirkegængerne. Selv om det synes meget, når man i en kirke finder 200 mønter, så indebærer dette dog kun, at der gennemsnitlig én gang hvert fjerde år i kirkens levetid – de fleste danske kirker er 800 år eller mere – er trillet en mønt ned i en revne i gulvet. Dette kan ikke være for meget. Det er påfaldende, at langt de fleste mønter i fundene er småmønt både i format og værdi. En lille mønt forputter sig lettere end en stor, og man opgiver nu engang hurtigere jagten efter en tabt tiøre end efter en tokrone.

Mønternes kronologiske fordeling er meget varierende i de forskellige fund. Et sted dominerer højmiddelalderlige mønter, medens f. eks. 1600-tals mønter overhovedet ikke forekommer; i en anden kirke er det måske lige omvendt. Dette forhold kan skyldes ældre afgravninger af gulvlag, men finder iøvrigt sin forklaring i gulvenes forskellige karakter. Det siger sig selv, at et nyligt lagt, endnu tæt gulv ikke vil opfange tabte mønter i samme udstrækning som en slidt og ujævn gulvflade med mange revner og sprækker. Under særlig gunstige omstændigheder kan mønterne optræde i meget stor mængde. I norske kirker er gulvet ofte lagt af brede fyrretræsplanker over et hulrum; ved træets indtørring fremkommer brede revner mellem plankerne, og gulvet fungerer da som een stor sparebøsse. I flere tilfælde har man her efter fjernelse af gulvplankerne kunnet samle 500–700 mønter op uden at tage harpen til hjælp.

Omkring halvdelen af de 2000 nyfundne kirkemønter er fra nyere tid og stort set uden værdi, såvel numismatisk som historisk. Men til gengæld har Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, hvem fundene tilfalder som danefæ, ikke sjældent kunnet glæde sig ved gode gevinster i den middelalderlige halvdel. Flere hidtil ukendte mønter er dukket op – i *Ginnerup* kirke således en ny kong Niels-mønt og i seks forskellige jyske og en langesk kirke en lang række ukendte mønter fra Valdemar Sejr (fig. 3). Til de værdifulde nyerhvervelser hører også en del mønter, der vel var kendte i forvejen, men kun i ringere eksemplarer, og nogle udenlandske mønter fra middelalderen, som hidtil ikke har været repræsenteret i samlingen.

Kirkefundenes numismatiske værdi er ikke begrænset til disse sjældne nyerhvervelser. I det på historiske dokumenter så fattige Danmark hviler kendskabet til middelalderens møntvæsen hovedsagelig på mønterne selv, og mange spørgsmål er stadig ubesvarede, eller i bedste fald uafklarede,

Fig. 3. Mønter af hidtil ukendte typer, fundne ved harpning af fyldjord fra kirkegulve. Øverst til venstre en penning fra kong Niels (1104-34), fra Ginnerup kirke på Djursland. Nederst til venstre en penning fra Valdemar Sejr (1202-41), fundet i Skrøbelev kirke på Langeland. Til højre afbildes en lille smykkeamulet, hvis præg er en forenklet efterligning af en engelsk mønt fra Vilhelm Erobreren (1066-87); den er fundet i Asnæs kirke i Odsherred. - 2 : 1.

fordi fundmaterialet er for spinkelt. Således må der ved de højmiddelalderlige penninge, de såkaldte borgerkrigsmønter, ofte sættes spørgsmålstegn såvel ved møntherre som ved møntsted. Kun nyfund kan bringe forskningen videre på disse punkter, og fortrinsvis da sådanne nyfund, der – som kirkefundene – er topografisk vel oplyste.

Endnu vigtigere er det dog, at kirkefundene giver et klart billede af, hvilke mønter der har været gængse hos menigmand til forskellig tid. Dette forhold har ikke blot numismatisk interesse, men må også appellere til den almenhistoriske forskning. Især for det 14. og 15. århundredes vedkommende, hvor den hjemlige udmøntning var ringe, og udenlandsk mønt vandt indpas i Danmark, kan der gøres interessante iagttagelser ved studium af kirkefundene. Materialet er vel endnu ikke fuldt bærekraftigt, men det må være tilladt at pege på et par påfaldende træk: de engelske sterlinge og franske turnoser, der er velkendte fra såvel skattefund som brevstof i 1300-tallets midte, mangler så godt som helt i kirkegulvsfundene. Er da disse mønter overhovedet nået ud til menigmand på landet, eller har man der betjent sig af de slette danske borgerkrigsmønter, længe efter at disses udmøntning var indstillet? Fra o. 1350 dominerer nordtysk mønt. Som det var at vente, er

der megen hanseatermønt imellem, men såvel danske som norske kirkefund viser entydigt, at den mest udbredte mønt ved år 1400 var den meklenborgske hulpenning. Denne lille tallerkenformede mønt findes i stort set alle kirkefund, ofte i adskillige eksemplarer.

Ved hjælp af kirkemønterne vil man formodentlig også engang kunne danne sig et skøn over, i hvilken grad anvendelsen af udenlandske mønter varierer fra landsdel til landsdel. Dette vil være af nytte for studiet af tidens handelshistorie. Endnu tillader materialet dog ikke videregående slutninger; kun skal det nævnes, at mønterne i et stort bornholmsk kirkefund, *Østerlars*, for 1300- og 1400-tallet viser en stærk forbindelse med pommerske områder. Det øvrige Danmark henter ved denne tid de fleste af sine mønter i Meklenborg og de vendiske stæder.

Meget af det, der her er sagt, gælder ikke kirkefundene alene, men møntfund i det hele taget. Det må imidlertid fremhæves, at medens de almindelige skattefund findes spredt og tilfældigt og derfor kun sjældent „dækker“ en egn så godt, som man kunne ønske, har vi ved kirkegulvsharpeningerne fået mulighed for med tiden at gøre betydelige møntfund i næsten samtlige Danmarks sogne. Men dette forudsætter naturligvis, at kirkernes møntholdige gulvlag ikke bortgraves uden undersøgelse.

Også for udforskningen af kirkerne selv kan møntfundene være af betydning. Som følge af de skrevne kilders tavshed hviler dateringen af Danmarks 1800 middelalderlige kirker næsten udelukkende på kunsthistoriske indicier og er derfor oftest meget usikker. Med møntfundene i kirkerne har vi imidlertid erhvervet en ny historisk kilde. Naturligvis giver tilstedeværelsen af en enkelt meget gammel mønt eller to ikke tilstrækkeligt holdepunkt for en datering – disse mønter kan være tabt på stedet, før kirken blev rejst – men når der spredt rundt om i en kirke findes f. eks. en halv snes mønter fra Valdemar Sejr, ja, så har man ret til at antage, at der også har været kirke her på Valdemar Sejrs tid eller i hvert fald kort tid efter denne konges død.

I den ældste middelalder synes pengeøkonomi kun at spille en meget beskedent rolle i det danske samfund. Dette afspejles i kirkefundene. Selv på steder, hvor der bevisligt har stået kirker allerede i 1000-tallet, optræder mønter fra tiden før o. 1200 kun i få eksemplarer. Først med Valdemar Sejr (1202–41) flyder møntstrømmen rigeligt. Men da det må formodes, at langt de fleste af vore romanske kirker er opført allerede i 1100-tallet, vil møntfundene kun undtagelsesvis kunne være til større hjælp for dateringen af kirkebygningernes ældste dele.

Langt gunstigere forholder det sig med hensyn til de senere tilbygninger, som næsten enhver kirke frembyder eksempler på: tårne, våbenhuse, sakristier, kapeller, samt udvidelser af kor og skib. De dateringsmæssige vanskeligheder

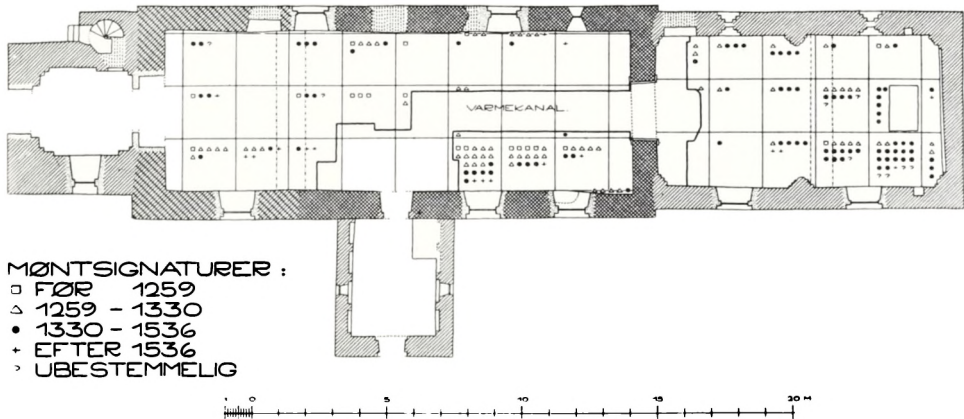

Fig. 4. Plan af Nørre Nebel kirke ved Varde med de ved kirkens restaurering i 1956 fundne mønter indtegnet. Hver signatur angiver fundet af en mønt. Ved undersøgelsen inddeltes korets og skibets gulvflader i kvadrater à 2×2 meter. Jorden i hvert kvadrat harpedes for sig. I alt fandtes 200 mønter, hovedsagelig fra middelalderen. Ældst var 12 penninge, slået for Valdemar Sejlr. Den stilistiske datering af kirken til o. år 1200 underbygges således af mønternes vidnesbyrd. Såvel kor som skib er udvidet i middelalderens løb. På planen er forløbet af de oprindelige vest- og østmure indtegnede med stiplede linier. Det vil ses, at der i skibets vestforlængelses gulv er fundet 2 mønter ældre end 1259 (fra henholdsvis Valdemar Sejlr og Abel), og 8 mønter fra perioden 1259-1330; for korudvidelsen er de tilsvarende tal 1 (Abel) og 3. Møntfundene bestyrker også her de kunsthistoriske indicier, hvorefter vestforlængelsen skulle være sket allerede i 1200-tallet, medens korets udvidelse må have fundet sted omkring år 1300. Koncentrationen af mønter i skibets østlige del, hvor menigheden fortrinsvis færdes, og omkring alteret, hvor ofret lægges, er ganske naturlig. Når den østlige halvdel af skibets nordside næsten ingen mønter har afgivet, skyldes det en bortgravning af de øverste fyldlag, som fandt sted her for et halvt århundrede siden. Også den brede varmekanal må have adskillige mønters forsvinden på samvittigheden, og i skibets midtergang og koret, hvor der konstateredes begravelser, kan en del mønter være havnet i dybere jordlag ved omgravningen. Når hertil føjes, at hverken tårnummets eller våbenhusets gulve inddrogtes i undersøgelsen, vil det forstås, at den samlede mængde af tabte mønter i denne kirke har været væsentlig større end de 200, der kom for dagen. - Tegnet af John Petersen.

er for disse bygningsdeles vedkommende omtrent lige så store som for kirkerne selv. Men her vil mønterne i kirkegulvene ofte vise sig at være et uvurderligt hjælpemiddel, omend det ikke må overses, at der er mange usikkerhedsmomenter at tage i betragtning. F. eks. kan der ved byggearbejder og restaureringer være bragt møntholdig gulvfylt fra ældre bygningsdele ind i nyere. Og det må altid erindres, at mønterne kan have været i omløb i meget lang tid, før de er tabte. Mønternes vidnesbyrd må således behandles med største kritik. Hvor gode resultater, der imidlertid kan opnås under gunstige forhold, fremgår af fig. 4, der viser fordelingen af de 200 mønter, som fandtes ved *Nr. Nebel* kirkes restaurering i 1956. Her blev gulvet ved harpningen, der udførtes med forbilledlig omhu af et hold civilarbejdspligtige fra Oksbøllejren under Knud J. Kroghs ledelse, inddelt i kvadrater à 2×2 meter, og fundforholdene er derfor særdeles veloplyste. Ved almindelige gulvafgravninger under restaureringer vil man normalt ikke kunne gennemføre en så detaljeret opdeling, men skal møntfundene have nogen som helst dateringsværdi, er det absolut påkrævet, at fyldjorden fra de for-

skellige bygningsafsnit holdes strengt adskilt ved harpningen, således at fundene ikke sammenblandes.

At det iøvrigt ikke blot er ved harpning af gulvfyld, at man kan gøre vigtige møntfund i kirkerne, viser en undersøgelse – foreløbig den eneste i sin art – som pastor O. Bruun Jørgensen har foretaget på *Undløse* kirkes loft. Her blev flere tons støv og affald, som i tidens løb havde samlet sig i hvælvningernes „lommer“, og som nu skulle fjernes, harpet før bortkørslen. Meget overraskende fandtes herved over tårnhvælvet to meklenborgske hulpenninge fra o. 1400. Mange af de fejlkilder, som begrænser de jordfundne mønters dateringskraft, har ingen gyldighed for fund på et kirkeloft. Disse to mønter kan kun være tabt efter tårnets opførelse og leverer derfor et stærkt indicium for, at *Undløse* kirkes tårn ikke er yngre end 1400-tallet.

Næst efter mønterne bør de mange fund af farvet og bemalet vinduesglas fra middelalderen fremhæves. Disse fund har forbavset, thi middelalderlige glasmalerier er sjældne i Danmark. Kun fra syv kirker er vinduer endnu bevarede, de to – i Roager og Virring – på deres oprindelige plads, resten i Nationalmuseet, der også ejer en meget stor samling skår af glasmalerier, fundet på Roskilde domkirkes sakristiloft i 1904. Det har været formodet, at vore kirker – hovedkirkerne måske undtaget – kun i begrænset omfang har været prydet med glasmalerier. Denne opfattelse må nu revideres. I næsten alle kirker, hvor større gulvflader er undersøgte ved harpning, er farvede middelalderlige glasskår kommet for dagen.

Endnu er der intetsteds fundet så mange skår, at et helt vindue eller blot et billedfelt har kunnet rekonstrueres. Tværtimod har vi oftest måttet lade os nøje med få og små fragmenter, og glassets kønne, varme farver er i mange tilfælde dekomponerede under det lange ophold i jorden. Alligevel er fundene meget oplysende. Næsten alle er de af den ældre type, hvor farven er i glasset selv, medens bemalingen indskrænker sig til en streg- eller skyggetegning med ensfarvet smalte; hyppigt er hele glasstykket belagt med smaltifarve og ornamentikken udkradset i denne. I 1400-tallet blev denne form for glasmosaik opgivet til fordel for en regulær bemaling med flere farver på klart eller svagt farvet glas; men om disse senmiddelalderlige glasmalerier er der kun få vidnesbyrd i kirkegulvene.

Ældst blandt de mange glasskår er to små, nu helt uigennemsigtige stumper glasmosaik fra *Hørdum* kirke, det ene med afbildning af et ædelt ansigt, helt byzantinsk i sin strenghed (fig. 6), det andet visende en nøgen fod, vel den korsfæstedes. Hvor gerne havde vi ikke set mere af dette 800 år gamle vindue, der må have været et betydeligt kunstværk. Skal andre fund fremhæves blandt mange værdige, må det blive de elegante senromanske rammebortter fra *Starup* og de talrige glasskår fra kirken i *Nykøbing Sjæl-*

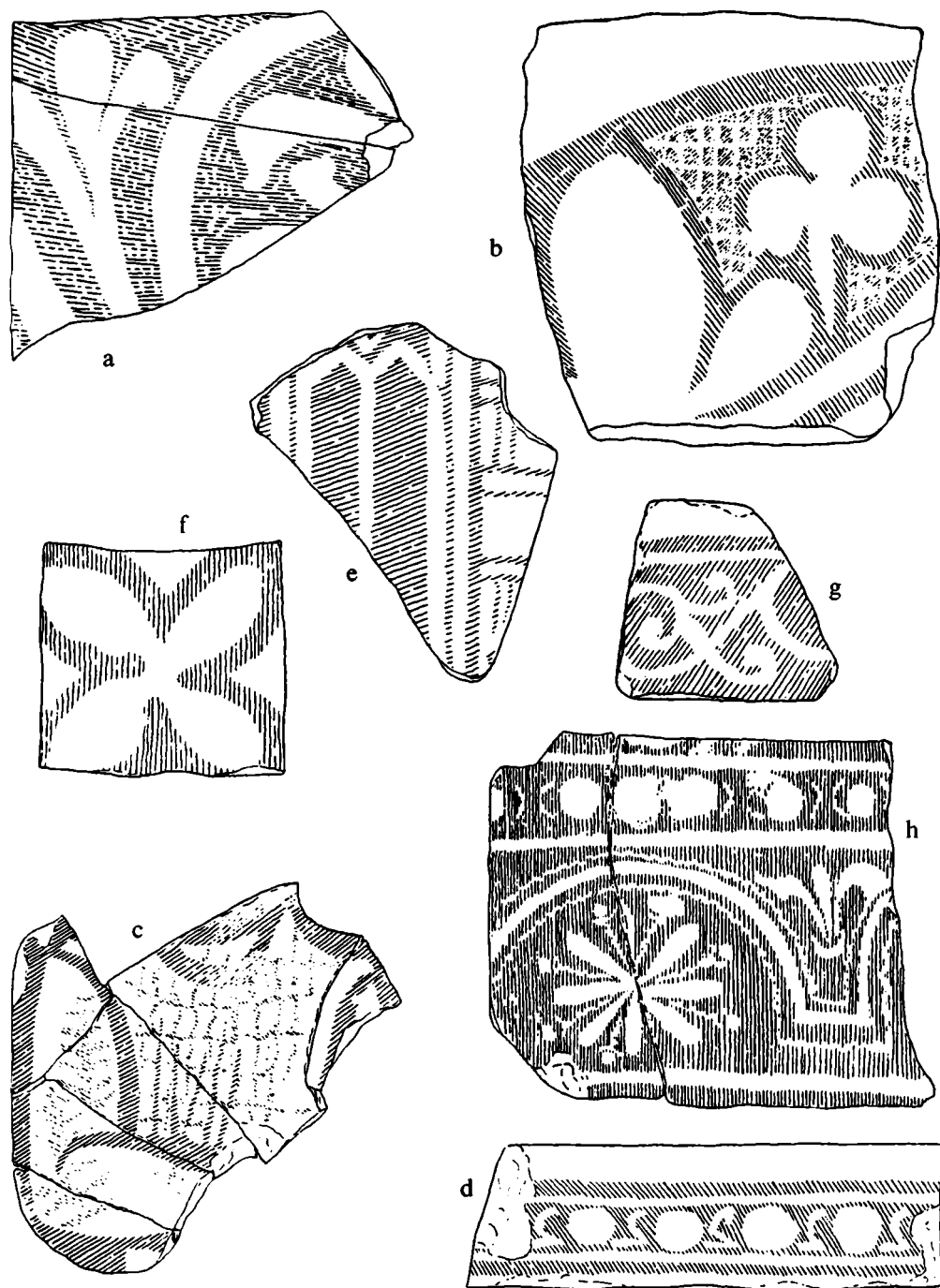

Fig. 5. Fragmenter af middelalderligt glasmaleri fra vinduer, fundne i kirkegulve. 1 : 1. *a-d* fra Nykøbing Sj.; *e* fra Døstrup ved Tønder; *f* fra Tikøb, Nordsjælland; *g-h* fra Starup ved Haderslev. - Tegnet af Knud J. Krogh.

land (fig. 5); en del af disse, der har smykket korets slanke trekoblede øst-vindue, er mod sædvane bemalet også på ydersiden, formentlig for at give billedet en vis dybdevirkning. Blandt de gotiske skår skal nævnes en hel rude fra *Hjadstrup*, med fint tegnet dobbeltlilje.

Den skærpede opmærksomhed over for småfund i kirkerne har bevirket, at også glas, der findes ved murreparationer, nu i langt større omfang end tidligere bliver samlet op og indsendt til Nationalmuseet. Blandt disse ny-erhvervelser må fremhæves et stort antal gotiske skår fra *Stoense* kirke, smukke i farver som i form og dertil sjældent velbevarede.

Mønter og glasskår er de faste bestanddele i harpefundene. Hvad derudover findes, bærer i høj grad tilfældighedens præg. Dog er mange udmærkede sager kommet for dagen. Lad mig nævne i flæng: i *Døstrup* et sjældent tidligromansk hængesmykke af sølv, i *Asnæs* en smykkeamulet, der efterligner en af Vilhelm Erobrerens engelske mønter (fig. 3), i *Ginnerup* en fin gotisk lilje af sølv, i *Nr. Nebel* en del små gotiske sølvsmykker, i *Starup* et antal smukke forgyldte bronzebeslag fra 1200-tallet, vist til en æske. I *St. Jørgensbjerg* fandtes en guldfingerring med perle fra det 16. århundrede – et velkomment tilskud til Nationalmuseets store og sjældne samling af fingerringe, der tidligere voksede støt år for år ved markfund, men hvis tilvækst nu, takket være landbrugets mekanisering, er næsten standset. I flere kirker er fundet stumper af messeklodder, i *Sandager* et brudstykke af et røgelseskar. Perler af rav, glas, gagat og messing, fra halskæder og rosenkranse, optræder i stort tal, og det samme gælder knapper af alle slags og aldre. Af fingerbøl er forbavsende mange fundet, og tilmed terninger, lerkugler og spillebrætter er dukket op, i *Nykøbing Sjælland* endog et senmiddelalderligt skaktårn af træ. Kridtpibestumper findes i stort udvalg. En meget charmerende – og efterhånden omfattende – fundgruppe udgøres af bogspænder fra renaissance og barok, ofte både fin og morsom småkunst.

Da kirkegulvsharpeningen i reglen må foregå uden tilstedeværelse af arkæologisk sagkundskab, kan de keramiske fund, der ved almindelige arkæologiske undersøgelser ofte er af afgørende betydning, ikke komme til deres fulde ret. Der findes altid mange potteskår i kirkegulvene, men fundene ledsages kun undtagelsesvis af så nøjagtige beskrivelser af fundforholdene, at skårene kan anvendes ved dateringsforsøgene. Derimod er der ved enkelte lejligheder fremkommet keramik, som i sig selv er af interesse, f. eks. den allerede nævnte velbevarede lerpotte fra 1200-tallet, der fandtes hensat under gulvet i *Helgenæs* kirke. Denne potte, som var tom, men dækket af et trælag, kan have rummet bortgemte værdigenstande, måske anbragt her i den urolige tid, hvor Marsk Stig og hans mænd gav nabøen Hjelm horn; da skatten hentedes op igen, lod man lerpotten blive

stående for en anden god gangs skyld. En kæmpe-jydepotte, som pastor Høgsbro Østergaard fandt nedsat i *Hjarup* kirkes kor, kan ligeledes have tjent som underjordisk pengeskab.

Nogle af de potteskår, der findes ved harpningen, stammer fra gravpotter, små trækulsfyldte lerpotter, som især i den tidlige middelalder anbragtes ved den gravlagte, vist for at opsuge ligdunsterne. Helt til 1805 blev der foretaget begravelser inde i kirkerne, og selv i de allerøverste gulvlag vil derfor ofte findes løstliggende knogler og andre skeletdele, som stammer fra grave, der er forstyrrede ved senere jordfæstelser. Derimod ligger gravene selv næsten altid så tilpas dybt, at de ikke berøres af moderate gulvafgravninger. Når der alligevel blotlægges begravelser ved snart sagt hver eneste kirkerestaurering, skyldes det den mærkelige tiltrækning, som skeletter af homo sapiens udøver på levende eksemplarer af racen. De mange private lig-eftersøgninger, som finder sted meget mod Nationalmuseets ønske, tjener imidlertid intet fornuftigt formål. Langt de fleste kirkebegravelser er fra nyere tid og uden nogen som helst arkæologisk interesse. Tværtimod hænder det, at skeletjægerne i deres ukyndighed ødelægger arkæologiske forekomster såsom pælehuller, alterfundamenter m. v. Ved de undersøgelser, som Nationalmuseet selv foretager i kirkegulvene, blotlægges begravelser kun, når særlige grunde taler derfor.

Ulige interessantere er de forekomster af oldtidsbegravelser, som er konstateret under enkelte kirker. *St. Jørgensbjerg* kirke viste sig ligefrem at stå på en udjævnet gravhøj fra ældre bronzealder; i *Væggerløse* fandtes ved en desværre ukontrolleret afgravning i gulvet et bronzealdersværd, der formentlig har ligget i en grav. I *Nr. Nebel* kirkes oprindelige østfundament var nedsat en urne fra romersk jernalder, indeholdende brændte menneskeben. Hvad denne hedenske gravurne har at gøre i et kristent bygværk er højst gådefuldt. Måske er den fundet, da man gravede ud til kirkens fundament og genanbragt i dette af overtro eller pietet.

Sluttelig skal omtales, at der i gulvet under mange jyske og en enkelt fynsk kirke er fundet lerforede gruber, sfæriske af form og i reglen omkring en alen i diameter og en halv snes centimeter dybe. Aflejringer af blyslugger på sider og bund viser, at disse gruber har været anvendt ved omsmeltning af bly, vel først og fremmest plader til blytaget. Gruberne, hvoraf de fleste synes at være middelalderlige, er af hensyn til den nødvendige luftfornyelse og faren for blyforgiftning altid anbragt udfor en af skibets døre. Om der er en praktisk baggrund for denne indendørs blystøbning, eller om den blot er et led i de magiske ritualer, som dette håndværk er så rigt på, ved vi ikke. Men fundet af smeltgruberne bekræfter, at mange kirker fra første færd har haft blytag. Set i et større sammenhæng er det bemærkelsesværdigt, at

man allerede i Valdemarstiden i stort omfang har benyttet denne tunge importvare, der hentedes i Rhinlandet eller endnu længere borte.

De fund, hvorom her er berettet, er alle gjort inden for de sidste fem år, de fleste i årene 1956 og 1957. Takket være de mange forstående arkitekter, interesserede sognepræster og dygtige håndværkere, der rundt om i kirkerne har varetaget undersøgelsen af de opgravede jordlag, har kirkegulvsharppingen indfriet de forventninger, som måtte næres til denne nye undersøgelsesform.

Men det må aldrig glemmes, at harppingen kun er en nødhjælp. Den centrale opgave er at bevare de gamle gulvlag i kirkerne så intakte som overhovedet muligt, således at de uvurderlige arkæologiske vidnesbyrd om kristendommens ældste historie i Danmark, som kirkegulvene rummer, ikke unddrages fremtidig udforskning. På dette vigtige område er resultaterne endnu ikke helt tilfredsstillende. Trods alle Nationalmuseets bestræbelser lider gulvene ofte overlast. Det hænder endog, at gulvlag bliver gravet op blot for harppingens skyld. En så stor arkæologisk interesse er ikke af det gode. Selv meget betydelige løsfund vil ikke kunne retfærdiggøre de ødelæggelser af pælehuller og andre bygningsrester, som er uundgåelige ved usagkyndig udgravning.

Nogen virkelig mulighed for at føre en effektiv kontrol med gulvafgravningerne har Nationalmuseet uheldigvis ikke. Dertil er museets medarbejderstab for lille og restaureringerne for mange. Som oftest må vi nøjes med at sætte vor lid til, at alt vil gå rigtigt for sig. Og selv om der endnu ødelægges meget, tør man vel håbe, at den voksende arkæologiske forståelse og museets oplysningsarbejde tilsammen vil have til følge, at der i fremtiden vil blive værnet bedre om de historiske minder, som skjuler sig under kirkernes gulve.

Fig. 6. Skår af glasmaleri fra o. 1150, fundet under gulvet i Hørdum kirke i Thy. 1 : 1. - Tegnet af John Petersen.

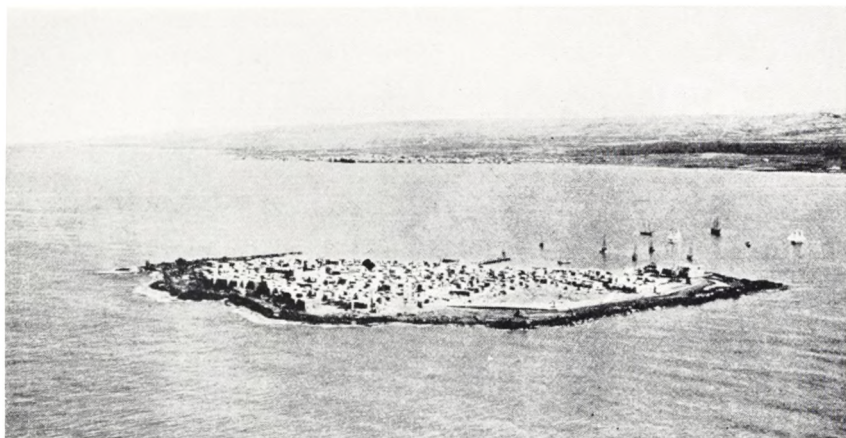

Fig. 1. Oen Ruad.

En fönikisk fyrstesarkofag

Af MARIE-LOUISE BUHL

CA. 3 km fra kysten af det nordlige Syrien ligger den lille ø Ruād, som oprindeligt hed Arwad, og senere hen af grækerne kaldtes Arados (fig. 1). Til trods for sin lidenhed (ca. 800 m lang og 500 m bred) spillede den allerede omkring midten af 2. årt. f. C. en afgørende rolle i middelhavsområdet. Nogle mænd fra Sidon skal på øen have grundlagt en by, som i adskillige århundreder var en af fönikernes vigtigste, og dens beboere udviklede sig til drevne handels- og søfolk, der på deres skibe krydsede Middelhavet.

Arwad omtales allerede i de berømte Amarnabreve, en samling babylo-niske kileskrifttabletter af ler, skrevet til de ægyptiske konger Amenophis III (1410–1372 f. C.) og Amenophis IV (1380–1363 f. C.). Hele denne korrespondance blev opbevaret i kongens arkiv i den øvreægyptiske hovedstad, der på Amenophis IV's tid lå ved det nuværende Tell-el-Amarna. I 1. Mosebog kapitel 10, et dokument fra 10. årh. f. C., nævnes arwaditerne bl. a. sammen med hamatiterne, d. v. s. folk fra den nordsyriske by Hama, hvor danske arkæologer i årene 1931–38 foretog vigtige udgravninger, og hvorfra Nationalmuseet ejer righoldige samlinger.

I slutningen af det 13. årh. f. C. kom det fönikiske område ud for en alvorlig krise, idet israeliterne og filistrene slog sig ned i Palæstina, hvorved Fönikien formindskedes til ca. $\frac{1}{5}$ af sin tidligere udstrækning; således kom dets nordlige grænse til at ligge lidt nord for Arwad og den sydlige ved Tyrus. Men dette lands driftige folk lod sig ikke slå ud af modgangen, og det søgte erstat-

ning for de tabte landområder andetsteds. Takket være opfindelsen af hydraulisk mørtel ca. 1000 f. C. kunne de bygge regnvandscisterner, så at egne, der ellers var fattige på vand, kunne befolkes. Det gjaldt f. eks. visse steder i Libanons bjerge og steder ved kysten, bl. a. Arwad og Tyrus. Skovhugsten tiltog, og træet blev benyttet til bygning af store flåder. På grund af fund af jernlejer i Libanon opstod en våbenindustri, og skibene blev bemanded med godt bevæbnede besætninger. I løbet af det 10. og 9. årh. f. C. slog fønikerne sig ned mange steder som kolonister, både ved det østlige og vestlige Middelhav, og de grundlagde på Nordafrikas kyst Karthago. Ligesom fønikerne besøgte de græske øer og fastlandet, kom grækerne i det 8. årh. f. C. til Fønikiens kyst, hvor de anlagde faktorier, bl. a. Poseideion (nu Al-Mina) ved Orontesflodens munding.

Arwad var et kongedømme, og i persisk tid (539–322 f. C.) var byen den tredje fønikiske forbundsby ved siden af Sidon og Tyrus. Disse tre byers ledende mænd grundlagde sammen Tripolis („trestad“), og de delte den i tre kvarterer, som de hver især befolkede. Først i 259 f. C. blev Arados (som Arwad nu hed) republik; men denne lille ø med sin strategiske betydning blev i lange tider ved med at gøre sig gældende, og selv da hele Syrien var faldet i hænderne på araberne, var den i nogen tid flådebasis for det byzantinske rige. Ligeledes da korsfarerne blev fordrevet fra det asiatiske fastland, var den i en årrække en af deres sidste bastioner. Først i 1302 indtog muhammedanerne øen og ødelagde byens mure, hvis ruiner endnu står idag, og fra dette tidspunkt gled dette forhen så rige og blomstrende sted gradvis ud af historien og er nu blot et fattigt fiskerleje.

Nutidens forskere, som har besøgt Ruād, fortæller, at de forbavses over, at der findes så få spor af de gamle monumenter og bygninger. De vigtigste ruiner stammer fra ringmuren, der var bestemt til at beskytte øen både mod fjender og stormflod, og fra saracenerslottet midt på øen, mens der fra denne periode på fastlandet over for øen findes store monumenter, således i Tartūs en domkirke, der er et af de smukkeste arbejder inden for den religiøse arkitektur i Syrien. Tartūs hed i romersk kejsertid Antarados („over for Arados“), i middelalderen Tortosa.

Den græske geograf og historieskriver Strabon, som levede fra 64/63 f. C. til 21 e. C., har givet en levende beskrivelse af Arados. Han fortæller i sin 15. bog bl. a., at befolkningen var så stor, at der blev bygget etagehuse, og at der måtte hentes vand fra fastlandet eller fra cisterner på øen. I krigstider fik beboerne vand fra strædet mellem øen og fastlandet, for her var der ferskvandskilder, som sprang frem fra bunden, og det ferske vand blev igennem blyrør ledet op i store lerkar, som fiskerne roede ud med.

Man skulle tro, at der på øen kunne være en del gravpladser fra oldtiden;

Fig. 2. Den nordlige mighzal i Amrit.

men der er hidtil ikke fundet begravelser fra fønikernes storhedstid, og de, som muligvis stammer fra hellenistisk-romersk tid, er alle plyndret af folk, som har søgt efter oldsager. På et enkelt sted er der gjort fund af noget dynd med kulstof og knogler samt nogle få ejendele, så at det kunne tyde på, at her kunne være tale om en urnebegravelse.

Formodentlig har Arwads beboere p. g. a. befolkningstætheden sjældent begravet deres døde på øen, men har foretrukket at sejle ligene over til gravpladser på fastlandet. I hvert tilfælde er der ved Tartūs fundet fønikiske fyrstebegravelser. Man må også antage, at gravene ved byen Amrit, der ligger syd for Tartūs, har tilhørt nogle af Arwads indflydelsesrige familier;

det drejer sig om gravmæler udhugget i klippen og med selve graven indrettet under en overbygning. Nogle af monumenterne er tårnformede og kaldes *maghazil* (tenene), andre har form som pyramider på sokler mindende om de ægyptiske. Fig. 2 gengiver et af de bedst bevarede, en rundbygning med to afsatser og hvælvet tag. På den nederste del ses i højt relief fire løveforkroppe. Disse var vogtere af graven og skulle spille den samme beskyttende rolle som f. eks. portløverne fra 9. årh. i Hamas borg, hvoraf et par stykker er udstillet i Nationalmuseets antiksamling. Efter de nyeste undersøgelser er man kommet til det resultat, at graven er blevet tildannet i 1. årh. f. C.

For nogle år siden modtog Nationalmuseet som gave fra Ny Carlsbergfondet en stor mumieformet stenkiste af marmor fra øen Paros (fig. 3). Den er fundet i Tartūs. Ansigtet er ovalt med hagen hvilende på brystet, over panden er fem rækker krøller i form af knopper. De store ører er gengivet i lavt relief og ligger i en ret vinkel ud fra kinderne. Selve lågets og bundens langsider gengiver kroppens og benenes omrids. Det er svært efter typen at afgøre, om vor sarkofag fremstiller en mand eller en kvinde. Sarkofagen har tidligere tilhørt en libanesiser i Beirut; men han blev bange for sarkofagens „onde øjne“ og besluttede sig til at hugge hovedet fra kroppen for at blive det uhyggelige ansigt kvit. Det lykkedes imidlertid at få begge dele bragt til Danmark, og her blev de af billedhugger William Larsen på den omhyggeligste måde sat sammen.

Der er fundet talrige menneskeformede stenkister på begravelsespladser langs Fønikiens kyst. De største fund blev gjort ved Sidon. Her blev der i 1887 udgravet to sammenhørende gravanlæg, og i et af gravkamrene var anbragt to store ægyptiske basaltsarkofager i mumieform, som begge nu opbevares i museet i Istanbul. På den ene er indhugget ægyptiske gudestillinger og hieroglyfer med navnet på en ægyptisk general Pen-Ptah samt en fønikisk indskrift, som bl. a. nævner fønikerkongen Tabnit (fig. 4). Den anden sarkofag var ufuldendt. Den indeholdt et kvindeskelet, formodentlig af Tabnits dronning. I et andet gravkompleks i Sidon blev der fundet en tredje ægyptisk basaltsarkofag, som nu kan ses i Louvremuseet. Den er prydet med en lang fønikisk indskrift, som oplyser, at den var bestemt for Tabnit's søn Eshmunazar. Disse tre monumenter tilhører uden tvivl det 26. dynasti (663–525 f. C.) og må på grundlag af stilen, som er meget plump, være forarbejdet i et nedreægyptisk værksted.

Oprindelsen til den mumieformede ægyptiske sarkofag går helt tilbage til Det Gamle Rige (2680–2258 f. C.), hvor ægypterne ud fra deres tro på en fortsættelse af livet efter døden prøvede at finde en metode til at beskytte ligene mod forrådnelse. Det var af stor vigtighed at bevare den dødes

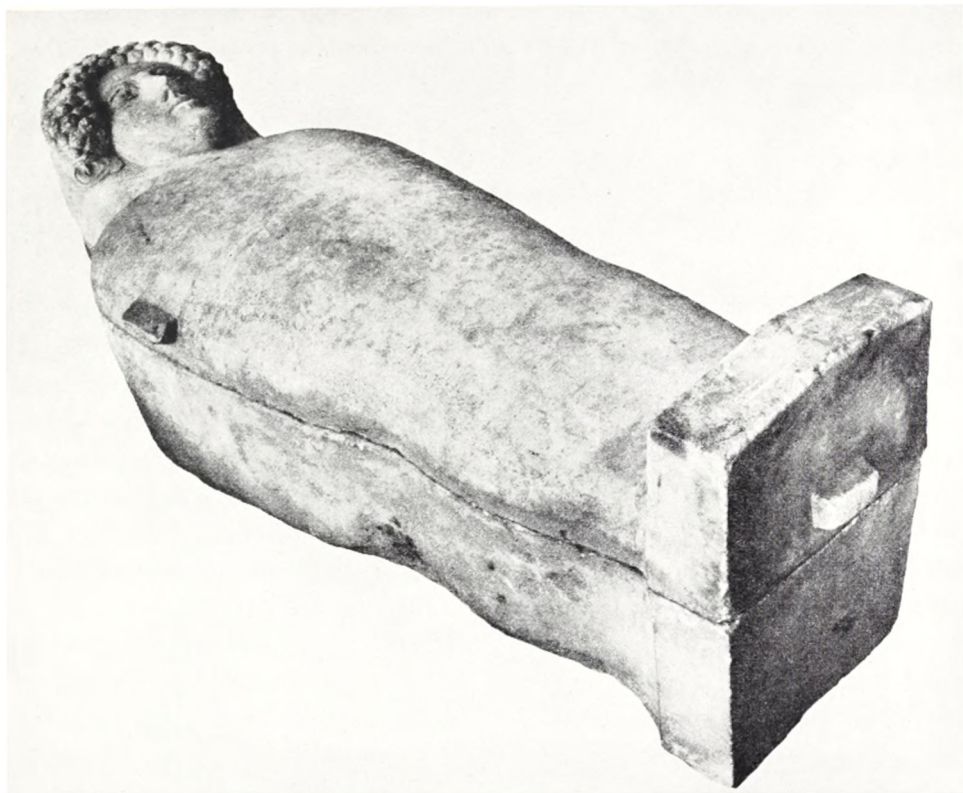

Fig. 3. Fyrstesarkofagen fra Tartus i Nationalmuseets antiksamling. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

ansigtstræk, så at sjælen, som man tænkte sig var en lille fugl med menneskehoved, kunne finde tilbage til legemet. Man fandt derfor på at indhulle ligene i linnedklude, som var gennemvædet af en harpikslignende substans, hvorved materialet fik form efter hoved og legeme, og på stoffet over ansigtet blev der malet øjne. Senere gik man over til at mætte kludene med gips, og endelig omgav man ligene med kartonnagehylstre. Heraf udvikledes den mumieformede trækiste, som blev fremstillet i to halvdele, bund og låg, men først i det 18. dynasti (1570–1349 f. C.) begyndte man at bruge sten som materiale til disse arbejder, og i det 19. dynasti (1349–1197 f. C.) opstod der en ny type stensarkofager, som afbildede levende mennesker iført tidens dragter. Mærkeligt nok har man ikke vidnesbyrd om menneskeformede kister af sten mellem det 20. og 26. dynasti, og kun trækisterne fortsatte. I 26. dynasti derimod fandtes der både i Øvre- og Nedreægypten værksteder, hvor man atter fremstillede mumieformede mindesmærker af sten.

Det er højst sandsynligt, at de tre ægyptiske stensarkofager fra Sidon kom til Fønikien, efter at perserne havde erobret Memphis og plyndret de omkring-

liggende grave. Den ufuldendte sarkofag og Eshmunazar's er uden tvivl blevet røvet fra et værksted, mens Tabnit's enten kan være fundet i Pen-Ptah's gravkammer med hans lig i eller endnu have været ubenyttet. Man ved nemlig, at ægypterne yndede at lade deres grave bygge og deres kister fremstille i god tid. Der er ikke så få eksempler på, at man har måttet ændre en konges navn, som var indhugget på en sarkofag i forbindelse med ejerens, fordi denne overlevede herskeren og ønskede at pryde sin kiste med navnet på den nye konge.

Disse tre og andre ægyptiske sarkofager må have inspireret fønikerne til at påbegynde en fabrikation af menneskeformede stenkister. Foruden de ægyptiske indeholdt kongegravene i Sidon også en del marmorsarkofager i græsk stil. Bl. a. er et af de sidoniske monumenter, som nu kan ses i Metropolitanmuseet i New York, et fra Cypern og et fra Tartūs meget lig Nationalmuseets eksemplar. Ved disse værkers stilfællesskab med græske værker fra ca. 470 f. C. må man formode, at de kan dateres til denne tid eller et årti senere. Joniske kunstnere har sikkert udfærdiget de fleste marmorsarkofager fra Fønikien, og de har hentet materialer og inspiration til disse arbejder fra stenbrud og kunstværker i deres hjemland. I Ny Carlsberg Glyptotek er udstillet et hoved, som stammer fra en sidonisk marmorsarkofag. På dette er der endnu spor af bemaling. Det er nogenlunde samtidigt med vor sarkofag, men er næppe fra samme værksted.

Nationalmuseets stykke er ikke det eneste fra Tartūs; Louvremuseet og antikmuseet i Istanbul indeholder en del menneskeformede stensarkofager derfra, så at det samlede antal bliver 11. De er imidlertid ikke alle af marmor. Blandt de ældre er nogle hugget i basalt, kaldet safitasten, idet materialet blev hentet fra stenbruddene ved Safita sydøst for Tartūs. De fleste af disse arbejder er uden tvivl udført af hjemlige kunstnere, som har haft et vist kendskab til den ægyptiske gudeverden og har forstået, at de ægyptiske sarkofager skulle gengive en ægyptisk guddom. I stedet for på ægyptisk vis at afbilde dødeguden Osiris, med hvem de døde blev identificeret, fremstiller de tre fønikiske basalkister i museet i Istanbul, hvoraf kun en er helt bevaret, den ægyptiske skabergud Ptah med hænderne holdende et symbol, der har sin oprindelse i en hyrdestav prydet med et langøret dyrehoved. Det er netop denne stav, som tilkendegiver, at det drejer sig om Ptah og ikke om Osiris, da dødeguden aldrig ville være udstyret med dette emblem.

Der er hidtil kun gjort få fund af fønikiske sarkofager andre steder i Libanon, Syrien og Palæstina, så man må formode, at værkstederne for disse arbejder har ligget i nærheden af Sidon og Tartūs. Foruden den omtalte sarkofag fra Cypern har man på denne ø, hvor fønikerne slog sig ned som kolonister og oprettede fønikiske dynastier, imiteret en fønisk menneske-

Fig. 4. Tabnit's sarkofag i antikmuseet i Istanbul.

formet stenkiste i cyprisk kalksten. Denne står i British Museum. I Solunt på Sicilien er man stødt på en importeret fønisk kiste og en, der er forarbejdet af lokale kunstnere. Ja, så langt vest på som til det nuværende Cadiz i Spanien, hvortil fønikerne også nåede, er der blevet sendt et smukt eksemplar fra hjemlandet.

Det ser ud til, at fabrikationen af mumieformede stenkister standsede i Ægypten efter 26. dynasti, og den blev først genoptaget, da et lokalt dynasti,

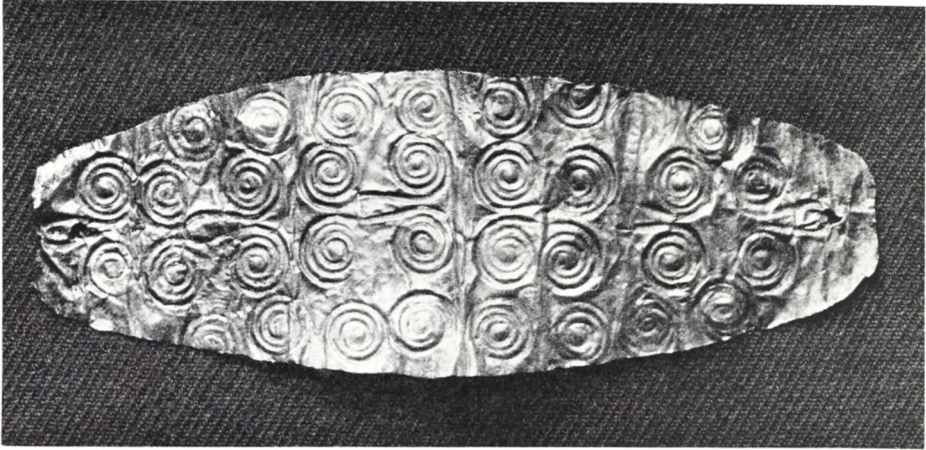

Fig. 5. Guldblikket fra Tartus i Nationalmuseets antiksamling.

det 30. (ca. 381–341 f. C.), kom til magten. Det skyldes uden tvivl, at ægypterne var underkastet perserne på en langt mere effektiv måde end fønikerne, som endog kunne påbegynde en helt ny industri med kostbart materiale fra udlandet og tillige beskæftige fremmede kunstnere hermed. De fønikiske sarkofager, hvoraf de yngste viser hen til sidste halvdel af 4. årh. f. C., udfyldte praktisk talt en lakune, indtil ægypterne atter fremstillede deres egne, som dels var af basalt, dels af kalksten. Man kunne måske tro, at de fønikiske sarkofager har påvirket de ægyptiske, men dette er ikke tilfældet. Man blev ved med at tilvirke de ægyptiske monumenter til ned i 1. årh. f. C.

Inden denne artikel afsluttes, er det værd at nævne, at Nationalmuseets antiksamling foruden fyrstesarkofagen fra Tartus også indeholder andre oldsager fra de områder, som havde tilknytning til Arados. Blandt de møntfund, der blev gjort under udgravningerne i Hama, er der fem sølvmonter, der oprindeligt stammer fra Arados, idet de er blevet præget her; en går tilbage til år 92/91 f. C., to til 87/86 f. C. og to til 73/72 f. C. På den ene side af alle monterne er afbildet hovedet af byens skytsgudinde.

I Antiksamlingens romerske sal skal en af bronzestatuetterne, der forestiller kærlighedsgudinden Aphrodite, være fra Ruād, en anden fra Tartus. Figuren fra Ruad har næppe været gravgave, men snarere givet til en helligdom på øen, mens statuetten fra Tartus meget vel kan have været nedlagt i en grav, hvad der afgjort er tilfældet med et lille blad af guldblik (fig. 5) fra Tartus, prydet med drevne spiralornamenter. Tilsvarende stykker er nemlig på Cypern fundet i grave, hvor de var lagt over munden på de døde. De kan dateres til slutningen af 13. årh. f. C., til hvilket århundrede guldblikket fra Tartus også må regnes. Det er ikke usandsynligt, at ligenes munde i de fønikiske fyrstesarkofager kan have været prydet med sådanne genstande.

Den gyldne løve

Af POUL STRØMSTAD

DE senere år er der foretaget omfattende nedrivninger af huse i Københavns ældste kvarterer. Mange af husene i disse områder er af stor værdi set fra et kulturhistorisk synspunkt, og det er derfor vigtigt, at de bliver grundigt undersøgt inden nedrivningen. Dette undersøgelsesarbejde varetoges tidligere af Bymuseet, som gennem årene har gennemgået et stort antal huse, såvel enkeltbygninger som hele kvarterer. Da saneringerne imidlertid tog et stadig større omfang, etableredes i 1953 et samarbejde mellem Bymuseet og Nationalmuseet, og siden da er husene i følgende områder blevet undersøgt: Adelgade-Borgergade-området, Holmens Kanal-kvarteret, Dronningens Tværgade-Store Kongensgade-området, Nørrevold-Nørregade og flere andre, mindre partier.

Saneringsundersøgelseernes formål er at klarlægge, hvordan de forskellige lag af befolkningen har boet og levet, og hvordan deres lejligheder og huse har været indrettet. Man søger derfor at fremdrage og belyse hovedtrækkene af udviklingen indenfor boligindretning og rumdekoration for derved at vise, hvordan boligen har ændret sig gennem tiden, og hvordan lejlighederne har „fungeret“. Samtidig undersøger arkitekter husenes bygningshistorie, for at man kan få et overblik over husenes historie.

Som resultat af de hidtil foretagne undersøgelser er til museet hjembragt et rigt materiale, der belyser boligkulturen gennem de sidste par hundrede år. Der er taget et stort antal fotografier, og mange af rummene er beskrevet og opmålt. En samling af tapeter og vægdekorationer er under opbygning. Den omfatter i øjeblikket 600–700 tapeter og 60–70 malede dekorationer, der spænder over tidsrummet fra o. 1750 til slutningen af det 19. århundrede. Også hele interiører er bragt til museet: fra Adelgade en rokokolejlighed og fra samme ejendoms bagbygning en lejlighed, der har været beboet af befolkningens fattigste lag i midten af forrige århundrede; fra Dronningens Tværgade en paneleret empirelejlighed og to dekorerede stuer fra sidste halvdel af det 19. århundrede samt et køkken med åben skorsten fra 18. århundrede; og

fra Admiralgade en lejlighed fra tiden omkring 1800. Endelig har man foretaget et udvalg af mindre enkeltheder som f. eks. døre, dørstykker, paneler, vinduer m. m.

For at vise, hvad en undersøgelse af et enkelt hus kan fortælle, skal der her i store træk gøres rede for arbejdet i den nævnte lejlighed, der stammer fra huset Admiralgade 31, bedre kendt under navnet Den gyldne Løve.

I kvarteret omkring Nikolaj Kirke lå tidligere de såkaldte Skipperboder. De var bygget i forholdsvis regelmæssige karreer på det areal, som efterhånden var opdæmmet mellem sjællandskysten og øen Bremerholm. Ved branden i 1795 var husene i Admiralgade og Hummergade nogle af de første, der antændtes, og i løbet af kort tid brændte hele kvarteret ned til grunden. Tilbage på den rygende brandtomt stod kun de røgsværtede fundament.

Husene i disse gader havde været ganske smalle, de fleste målte kun omkring otte alen i bredden. Dette forhold ville man fra bystyrets side gerne have ændret, og da hele kvarteret nu var nedbrændt, benyttede man lejligheden til at regulere såvel grunde som gader. Under megen diskussion og mange protester fra ejernes side blev grundene lagt sammen, så de blev bedre tjenlige til byggegrunde. Samtidig inddrog man dele af ydergrundene for at kunne udvide gaderne. Både Admiralgade og Hummergade udvidedes ved denne lejlighed til 14 alens bredde. Hjørnegrunden mellem de to gader, matrikelnummer 377, blev derved beskåret så meget, at den var uegnet som selvstændig byggegrund. Ejeren skipper Niels Pedersen fik derfor udbetalt en erstatning af magistraten, som overtog grunden. I juni 1797 købte forvalter ved Den kongelige grønlandske Handel Hans Ramløse grunden ved siden af i Hummergade, matrikelnummer 376, af øltapper Johan Hyltoft, der åbenbart ikke har kunnet eller villet bygge sit hus op igen. Senere på året købte Ramløse hjørnegrunden af magistraten, og straks efter påbegyndte han bygningen af et hjørnehus på de to sammenlagte grunde.

Tegningen til huset indsendtes den 13. juni 1797 af stadsbygmester Meyn til Bygningsadministrationen, der skulle godkende den. Ifølge den skrivelse, som Meyn sendte med tegningen, agtede „Hr. Forvalter Ramløse paa Hiørnet af Hummer og Admiralgade No. 376 og 377 at opføre en til alle Sider grundmuret Bygning paa 9 Fag med et rundt Hiørne. 4re Etager høi med vinkel Tag“. Allerede den næste dag approberede Bygningsadministrationen tegningen, som derpå returneredes til Meyn. Hvad der siden er blevet af den, vides desværre ikke. Den er rimeligvis af Meyn blevet udleveret til bygmesteren, uheldigvis på en måde, der ikke har efterladt spor i arkiverne. Indtil nu er det derfor ikke lykkedes at fastslå, hvem der har udført tegningen til huset.

Den 14. december 1797 indfandt to vurderingsmænd sig efter Ramløses

Fig. 1. Admiralgade 31. T. v. Hummergade. t. h. Admiralgade. Victor Hermansen fot. 1940.

anmodning på byggepladsen for at foretage en besigtigelse af det næsten fuldførte hus, men der skulle dog gå det meste af et år, før huset blev helt færdigt, og den fulde brandforsikringssum blev fastsat.

Ifølge brandtaksationen af 28. oktober 1798 var huset opført af grundmur og fire etager højt. (Fig. 1). Taget var dækket med sorte, glasserede sten. Til Hummergade havde huset tre fag, til Admiralgade fem fag vinduer. Hjørnet var ikke rundt, som Meyn anfører i ovennævnte skrivelse, men „brækket“,

d. v. s. skråt afskåret. Dette var påbudt i byggeregulativet af 4. juli 1795 for at skaffe mere lys og plads i de stadigvæk snævre gader; man kunne dog også afrunde hjørnet, men det afskårne hjørne blev det almindeligste. I det skrå hjørneparti var anbragt eet vinduesfag. Der var kælder under hele huset, som hvilede på en sokkel af „Bornholmersten“. Over stueetagens rustik var anbragt en gesims af samme stenart. Hjørnefagets 1. sal var fremhævet ved en udsmykning med „murede Gevander“, d. v. s. en muret indfatning, og en spids fronton, der hvilede på to konsoller. Ud mod de to gader var 1. salen udsmykket med to fordybninger „zirede med Canolyer“, mens der over 2. sal var muret et bånd, der stod helt glat. Husmuren afsluttedes øverst oppe af en kraftig gesims prydet med sparrehoveder.

Huset er et godt eksempel på den klassicistiske bygningsstil, der her hjemme udformedes af Harsdorff, og som kom til at præge hele kvarteret af huse opført efter branden i 1795.

Siden opførelsen er husets udseende blevet ændret ved flere lejligheder. De to kanonkugler, der ses på det skrå hjørne i 3. sals højde, er mindelser om bombardementet i 1807. De øvrige ornamentter er sat op i flere omgange, sidst Thorvaldsen-reliefferne og løven. Ellers er ændringerne mest gået ud over stueetagen. Oprindeligt lå gulvet i denne etage højere, således at der var opgang ad 2–3 trin til en butik på hjørnet. Senere blev gulvet sænket, så man i stedet gik et trin ned. Desuden er vinduerne gjort større både i bredden og højden, og et af dem, det tredie fra hjørnet i Admiralgade, er lavet om til dør.

Husets indre så i 1798 således ud: I stueetagen i Hummergade var der en stue på to fag. På hjørnet var der som nævnt opgang til en butik, der havde et vindue til hver af gaderne. Mod Admiralgade var der en stue på tre fag og yderst mod gavlen indgang til trappen ad en tofløjet gadedør. Gik man ind ad denne dør, kom man ind i et rum, hvor trappen, der lå ind til gården, var opført i det højre hjørne, mens der til venstre var udgang til gården.

Inddelingen af 1., 2. og 3. sal var som i stueetagen, altså en tofagsstue, en hjørnestue med et fag til hver af gaderne foruden det skrå hjørnefag, en trefagssal mod Admiralgade og i stedet for forrummet til trappen et etfagskammer over gadedøren (fig. 2). Bagtil mod gården lå i alle etagerne et køkken med et vindue, der vendte ud til den diminutive gård. Huset udfyldte næsten helt den smalle grund og levnede kun 5–6 m² til gård.

Da stueetagen ved de ovenfor nævnte ombygninger var blevet helt ændret, og man derfor ikke kunne vente at finde noget oprindeligt her, koncentreredes undersøgelserne om de øvrige etager og især om 1. sal, som viste sig at være særdeles velbevaret. Allerede ved en flygtig gennemgang stod det klart, at

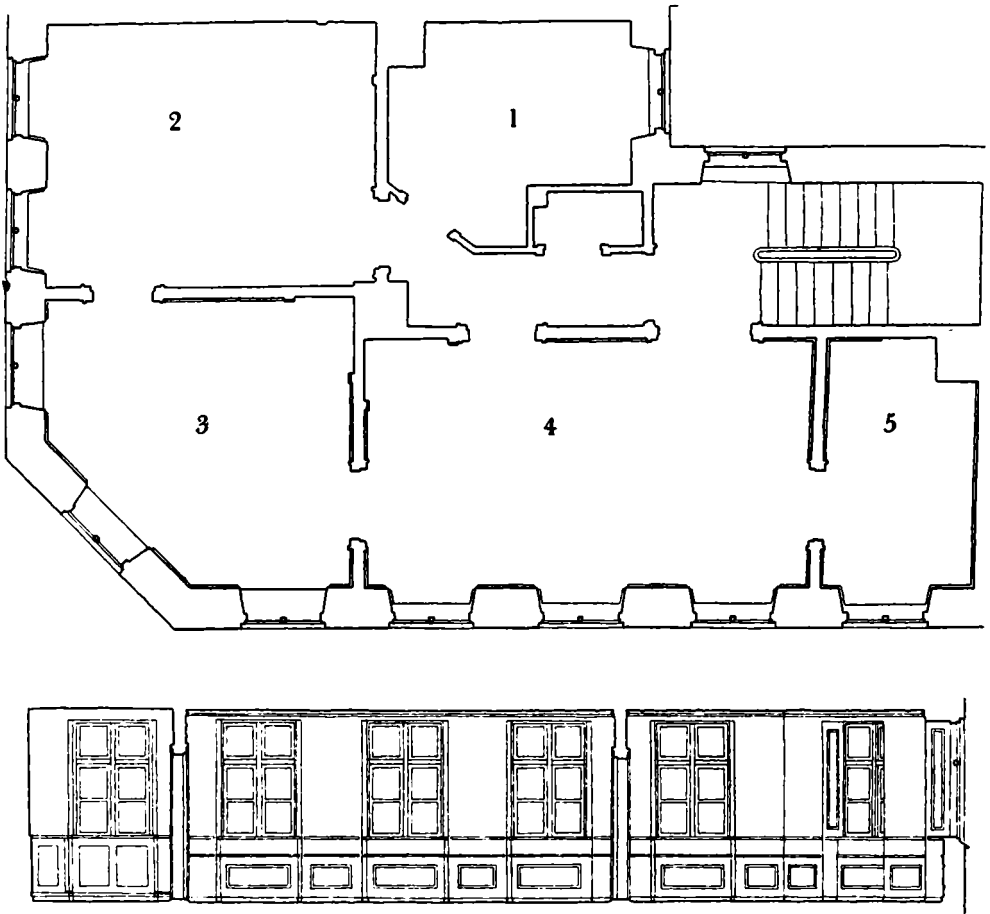

Fig. 2. Plan og opstalt af 1. sal. Mål 1 : 100.

På planen ligger Hummergade t. v., Admiralgade forneden, gavlvæggen mod nabohuset foroven. Rum 1: Køkken med nyere entré og w. c. Rum 2: Tofagsstuen mod Hummergade. Rum 3: Hjørnestuen. Rum 4: Trefags-salen. Rum 5: Kabinettet. Opstalten viser fra v. kabinettets, salens og hjørnestuens ydervægge.

hele dette interiør burde bevares, og de følgende undersøgelser bestyrkede fuldt ud denne opfattelse.

På 1. sal var der fra trappen indgang ad en dør til køkkenet (rum 1) og ad en tofløjet dør til trefagssalen (rum 4). Køkkenet, der som regel er det rum, der er udsat for de fleste ændringer, var stærkt ombygget. Af taksationen fra 1798 og af senere planer får man et indtryk af, hvordan køkkenet har set ud: i hjørnet mod tofagsstuen (rum 2) stod den åbne skorsten, hvis hammer hvilede på en jernpille; på gavlvæggen stod rimeligvis den „Rætterbænk med tre Skabe under“, som nævnes i taksationen. På vinduesvæggen sad en udslagsvask af sten; på denne og de øvrige vægge var anbragt hylder, rækker og et spisekammerskab. Loft og vægge var hvidkalkede. Fra køkkenet

var med malede brædder afskilret et pigekammer, som indeholdt en fast seng, og som havde en dør ud til køkkenet. Dette pigekammer må, når man tager køkkenets størrelse i betragtning, have været ganske lille, ikke stort større end det areal, sengen dækkede, og det havde intet vindue ud til det fri.

Døren mellem trappen og køkkenet har rimeligvis oprindeligt siddet nærmere køkkenvinduet. Ved en ombygning i 1905, hvor man inddrog en del af køkkenet for at kunne indrette entré og w. c., er døren formentlig flyttet til sin nuværende plads helt op mod den tofløjede dør til salen (rum 4). I hvert fald var køkkenvæggen ud mod trappen af nyere dato.

Væggen ind mod salen var oprindelig, men døren i denne væg mellem salen og den senere indrettede entré var nyere, ligesom døren fra køkkenet til tofagsstuen ikke sad på sin oprindelige plads. Dette vil blive omtalt senere. Desværre var hverken det åbne ildsted eller retterskab og rækker bevaret, men på planerne for ombygningen i 1905 kan man se ildstedets placering og størrelse, og ved en undersøgelse af køkkenerne på 2. og 3. sal lykkedes det ved afbankning af det yderste pudslag at få et indtryk af rækkernes størrelse og placering.

Fortsætter man fra køkkenet gennem døren ind mod Hummergade, kommer man ind i en tofagsstue (rum 2). Her var de gamle kakkellovnsplastre, vinduespaneler og vinduer samt døre og dørindfatninger bevaret (fig. 3). Gulvet var derimod udskiftet i 1905, da man anbragte en vindeltrappe mellem stueetagen og 1. sal.

Ad døren nærmest vinduerne kommer man ind i hjørnestuen (rum 3), et smukt, velproportioneret, femkantet rum (fig. 4). Stuen er symmetrisk: en linie trukket fra kakkellovnspladsens hjørne til sprossen i midtervinduet deler den i to ganske ens dele. Bortset fra det malede lærred, der havde siddet på de to vægge med dørene, var alt inventaret bevaret, også loftsstukkaturen, som i taksationen beskrives således: „Loftet gibset i Midten et Sirkelslag ziret med en udarbejdet Roset og aparte Stokaturarbejde“. Denne loftsdekoration, der består af det nævnte cirkelslag udsmykket med blomster, bladkranse og sløjfer i Louis Seize-stil, var ikke som vore dages stukkatur opsat i småstykker, men modelleret ud i et på stedet.

Fra hjørnestuen træder vi ind i trefagssalen mod Admiralgade (rum 4). Salens gulv var ikke oprindeligt, men resten af inventaret var fra husets opførelse. Rummet er stort og præsentabelt (fig. 5). Her som overalt i lejligheden var de oprindelige vinduer med „engelske Rammer med hvidt Glas og store Ruder“ bevaret. Gennem de tre vinduer falder lyset godt ind i stuen, hvor det fremhæver træværkets profiler og lader loftsdekorationens dybt underskårne relief komme til sin fulde ret. I stedet for et cirkelslag bærer

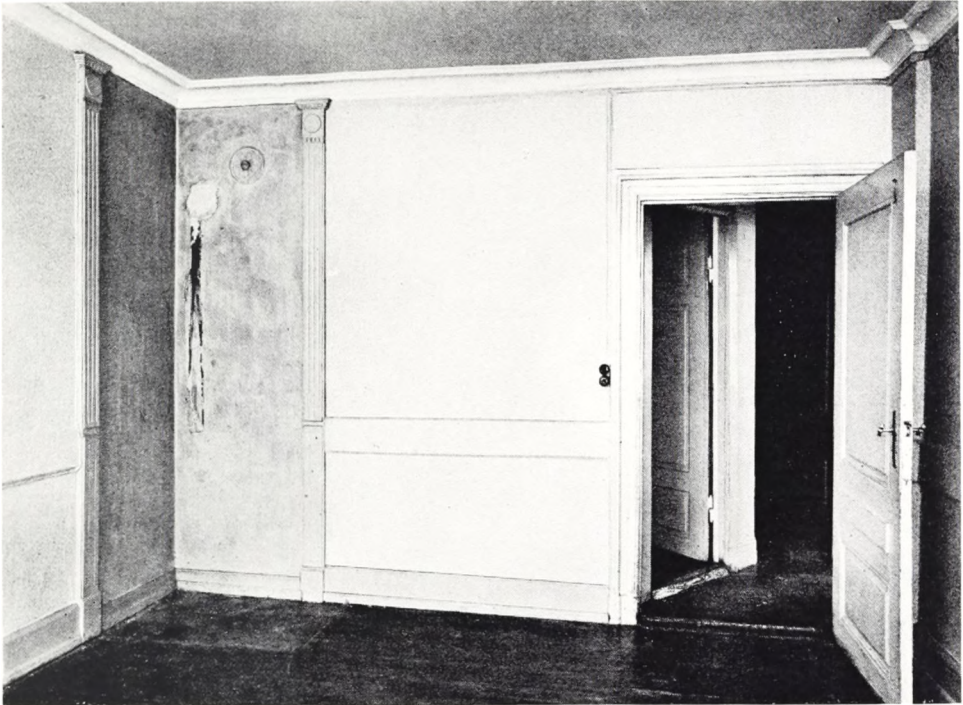

Fig. 3. Tofagsstuen (rum 2) mod Hummergade set fra vinduesvæggen. I baggrunden entréen med dør t. v. til køkkenet.

loftet her tre ovaler siret med blomster, frugter og frugtbarhedssymboler, alt modelleret og sat op på en gang, ligesom dekorationen i hjørnestuen.

Til denne stue, der var den fine stue, hvor man modtog sine gæster, er der adgang direkte fra trappen ad den tofløjede dør. Ved nedtagningen af lejligheden var denne dør blændet, men de oprindelige dørfløje fandtes endnu og kunne ses fra trappen. Foruden de to allerede nævnte døre var der endnu to døre i rummet, nemlig en dør til det lille etfagskammer, kabinettet (rum 5), der var mere sparsomt udstyret end de øvrige rum, og en dør til den nuværende entré. Den sidste af disse døre var ikke oprindelig. Den omtales ikke i taksationerne, men det var jo intet bevis, for at den ikke havde været der oprindeligt. Ved en undersøgelse af salens bagvæg fandtes imidlertid det øverste stykke af den gamle ramme, der havde båret de maledede lærreder. Dette rammestykke var intakt og gik ud i et fra fløjdøren til pilastren ved kakkelovnen. Der var ingen spor eller mærker efter en lodret rammeliste på dørens højre side (set fra salen). I stolperne på begge sider af døren fandtes huller til løsholtet, og på stolpen til højre for døren var der spor af kalkpuds, klart afgrænset omkring taphullet, således at man

kunne se, at der oprindeligt havde siddet et løsholt indtappet i hullet. Bjælken under døren var udsavet i dørens bredde, og over døren var indsat et løsholt for at støtte murværket oven over. Disse træk viser, at åbningen mellem det oprindelige køkken og salen må være lavet senere.

Betragter man opmålingen af lejligheden, vil man se, at der ikke er plads til det pigekammer, som nævnes i taksationens beskrivelse af køkkenet. Den ene væg optages af døren fra trappen og af vinduet; ildstedet var anbragt i hjørnet mod tofagsstuen, hvorved man var afskåret fra at udnytte pladsen på væggen mod nabohuset og det meste af væggen imod tofagsstuen. Af den sidstnævnte væg kunne man kun bruge den del, som lå længst borte fra ildstedet. Pigekammeret kan kun have været anbragt i hjørnet mod tofagsstuen og salen. Døren til salen var jo som vist ovenfor nyere; dér var altså en ubrudt væg. Men i den anden væg, væggen ind mod tofagsstuen, var der en dør; den havde dog ikke altid siddet helt henne i hjørnet som nu. Ved nedhugning af væggen fandtes den oprindelige dørstolpe 1.73 m fra væggen ind mod nabohuset. I stolpen sås foroven hullet, hvori dørholtet tidligere havde siddet, mens der ikke var noget hul til løsholtet. Døren har altså siddet omtrent midt på væggen, og herved bliver der netop plads til pigekammeret.

Denne opfattelse bekræftedes af en undersøgelse af tofagsstuens vægge. Undersøgelsen af væggen ind mod hjørnestuen gav ikke større klarhed, idet det ret hurtigt viste sig, at denne væg i nyere tid havde fået nyt pudslag, og at der ikke var bevaret noget gammelt under dette lag udover de gamle mursten. Ifølge taksationen fra 1798 skulle væggene i dette rum være „afpudsede og med Limfarve arabes malede“. Det var derfor under stor spænding, at arbejdet med den sidste væg, væggen ind mod nabohuset, påbegyndtes. Efter at tapetlagene var skrabet af, kom det samme pudslag, som fandtes på den modsatte væg, også til syne her, og man havde næsten allerede opgivet håbet om at finde mere. Undersøgelsen fortsattes dog med afbankning af det nye pudslag, og dette arbejde belønnedes da også i rigt mål. Under det afbankede, nye pudslag sad nemlig det gamle pudslag fra 1798. Men ikke nok med det: Det nye pudslag havde beskyttet den gamle limfarvedekoration, som nu dukkede frem næsten lige så frisk, som var den lige påmalet (fig. 6). I midten hænger en blomsterbuket malet i blågrønne og røde farver ned over væggen, som er gulmalet. Sidefelterne er symmetriske og indeholder forneden i midten en guéridon med en vase på; guéridonnen omgives af to overflødighedshorn, hvorfra blomster og ranker hænger ned. Yderst til højre og venstre flankeres hvert af sidefelterne af en skål med blomster, hvorunder ses to sammenslyngede, slangeagtige dyr, altsammen malet i de samme strålende farver som blomsterbuketten og på den samme gule baggrund. Forneden, hvor der senere var brystpanel af træ, var der på muren

Fig. 4. Hjørnestuen (rum 3) set fra døren til trefagssalen (rum 4). T. h. dør til tofagsstuen (rum 2).

med limfarve malet et gråt brystpanel med skyggestaffering. For at markere skillelinien mellem decorationen og det imiterede panel var imellem disse to partier opsat en vandret brystliste af træ. Forneden sad en fodliste. Også vinduesvæggen var bemalet; vindueslysningerne havde foroven den samme gule tone, som den dekorerede vægs bundfarve, mens den nederste del og vinduespillen var malet grå med panelvirkning.

Dekorationen, der er malet i Louis Seize-stil, var ualmindelig velbevaret. Bortset fra de huller, der var fremkommet, da man senere satte et brystpanel af træ og rammer til lærred op, var den hel og ubeskadiget.

Det er yderst sjældent, at man ved undersøgelserne støder på dekorationer af denne art, da rummene som regel er blevet ændret gennem tiden. Men de har ikke været så sjældne i de huse, der blev bygget i begyndelsen af det 19. århundrede. I sit værk „Physisk-Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn“ fra 1807 udtaler lægen Henrich Callisen om lejlighederne i de nye huse, at væggene undertiden er „kunstigen forzirede med eventyrlige Gøglerier, til hvis Forklaring ingen Mythologie tilstrækker, og det med saa blendende stærke Farver, at de mishage Øiet og skade Synet“. Den aldrende Callisen savnede i de nye huse forfædrenes „ædle Simplicitet, som mere havde Hensyn til Varighed og Nytte end til Moden, der er næsten daglige

Forandringer underkastet“. Trods Callisens fordømmelse af dette modelune var man ikke i tvivl om, at gøglerierne burde bevares; det lykkedes at overføre dem til lærred og trække dem af væggen, hvorefter de bragtes til museet.

Da stuen ifølge taksationen har haft marmoreret kakkelovnsplads, og dekorationen udfylder væggen helt hen til væggen mod køkkenet, kan kakkelovnen ikke oprindeligt have stået i dette hjørne. Den må have været anbragt i hjørnet, hvor døren til entréen nu er. Det er den eneste mulighed, hvilket også passer udmærket sammen med, at døren til køkkenet sad midt på væggen og ikke i hjørnet.

Loftgesimsen var nyere, men at der oprindeligt havde været gesims i stuen fremgik af, at der på væggen, da dekorationen var fjernet, sås talrige gibsstænk. Stukkatøren har, da rummet skulle indrettes, formet gesimsen på stedet, ligesom han gjorde med hjørnestuens og salens loftsdekorationer.

Ved afdækning af de nyere farvelag på hjørnestuens træværk viste det sig, at dette rum oprindeligt havde været malet perlegråt.

I salen manglede den oprindelige vægbeklædning, malet lærred, på inder-væggen. Til alt held var den imidlertid bevaret på de to endevægge. I tidens løb var salen blevet tapetseret mange gange, og hver gang havde man blot sat det nye tapet ovenpå det gamle. Under alle disse lag sad de gamle lærreder og de gamle rammer godt beskyttet. Ved afdækning af de forskellige farvelag på lærredet viste det inderste lag sig at være blå. Omkring det blåmalede lærred sad en bred guldliste, mens selve rammen havde været grå. Kakkelovnspladsen, der i taksationen omtales som marmoreret, var desværre ikke intakt.

Etfagsværrelset var ligesom tofagsstuen mod Hummergade uden paneler i husets første tid. Væggene var hvidkalkede på den øverste del, mens den nederste ligesom i tofagsstuen var dækket af et påmalet panel med skyggestaffering. Mellem den hvidkalkede del af væggen og den underste bemalede del sad en brystliste og ved gulvet en fodliste. Kakkelovnspladsen, der som i de øvrige stuer havde været marmoreret, var bevaret. Såvel den som panelmalingerne blev trukket af væggen og bragt til museet.

Undersøgelsen af husets 1. sal gav således et klart billede af lejlighedens udseende lige efter husets opførelse.

Da taksationen fra 1798 også om tofagsstuen på 2. og 3. sal oplyste, at der her havde været dekorationer malet med limfarve, foretoges en afdækning af væggene i disse to rum. Begge steder lykkedes det at fremdrage dekorationerne, der var bevaret i forholdsvis god stand. Dekorationen på 2. sal er som på 1. sal delt i tre dele, et midterfelt med en hængende blomsterkrukke og under den en bladkrans, begge dele pyntet med flagrende bånd, og to ens sidefelter indrammet af stiliserede blomster og en enkel staffering.

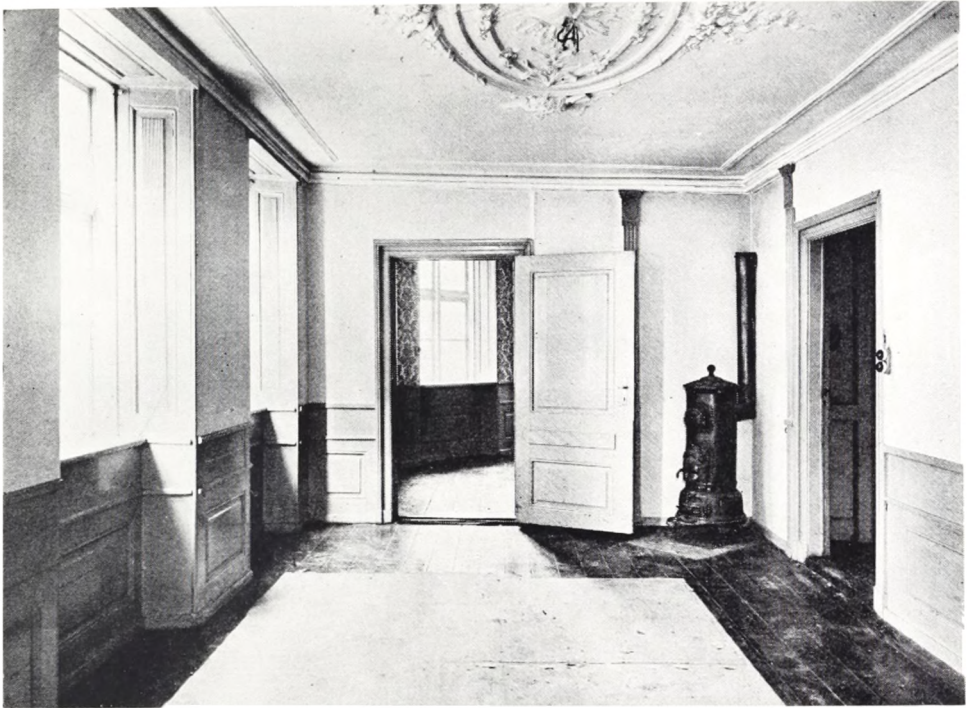

Fig. 5. Trefagssalen (rum 4) set fra kabinettet (rum 5). I baggrunden dør til hjørnestuen (rum 3). T. h. den nyere dør til entréen (rum 1).

Foroven hænger en guirlande og fornedet står en klassisk vase. Baggrunden er ensfarvet gul, mens der til den øvrige dekoration er brugt blå, rødt, grønt og gråt.

Udsmykningen på 3. sal var der gjort mindre ud af. Her var blot på væggen øverst malet en guirlande af brogede blomster. I begge rum var fornedet på væggen med limfarve malet et brystpanel.

Lejlighederne på 1. og 2. sal adskilte sig fra 3. sals lejligheden ved at være rigere udstyret. Deres lofter var rigere udformet og deres malede dekorationer større, en tilkendegivelse af at man anså disse etager for fornemmere end de øvrige.

Da dekorationerne var velbevaret, og man ikke i forvejen havde eksempler på rumudsmykning af denne art, blev også de trukket af væggen og bragt til museet.

At etfagskammeret og tofagsstuen kun har haft malede vægge, mens de andre rum var beklædt med paneler, tyder på, at man har anset disse rum for at være af ringere betydning. Det var ikke rum, man viste frem. Af skiftet efter Ramløses død i 1802 fremgår, at tofagsstuen brugtes som sovekammer. Da man på denne tid var gået bort fra at benytte soveværelset som

modtagelsesværelse, hvilket jo var almindeligt i rokokotiden, gjorde det intet, at det var tarveligere udstyret end de øvrige rum.

Skiftet fra 1802 oplyser, at familien Ramløse benyttede værelser såvel i øverste etage som på 2. sal og måske også på 1. sal, ligesom det giver et indblik i, hvad der fandtes i de forskellige rum. I salen var der to spejle, to borde og et chatol med skab, alt sammen af mahogni, desuden seks stole med hestehårsbetræk. I hjørnestuen var der to spejle i forgyldte rammer, to firkantede borde, et natbordsspejl, tre stole, et bakkebord, et brunmalet firkantet bord, en forhøjningsskammel, som rimeligvis har stået foran det midterste vindue, seks fag gardiner og nogle tinlysestager. I sovekammeret et spejl i forgyldt ramme, et brunmalet bord, to fag gardiner, et ottedages stueur, en topseng med kattunsomhæng, dyner og madras; endvidere to stole, et brunmalet chatol „med Børnenes Tøj“ og et perlemalet klædeskab.

Foruden familien Ramløse, der omfattede seks personer samt to tjenestepiger og en logerende, boede der i 1801 endnu to familier i huset: enkefru Henrichsen med fire børn, en tjenestepige og to logerende, og theandler Mühlholz med kone og en tjenestepige. Hvor i huset familien Henrichsen har boet vides ikke. Mühlholz har rimeligvis boet i stuen, hvor der i hjørnerummet var butik med hylder og en disk med skuffer.

Efter Ramløses død overtoges ejendommen af fuldmægtig Carsten Hasfeldt, som senere købte huset Gothersgade 137. Dette må være sket i 1808, thi som ejer af huset i Admiralgade står da toldbetjent Johan Stenersen. Efter hans overtagelse af huset blev det vurderet med en regulering af brandforsikringen for øje.

Hidtil er kun talt om lejlighedens oprindelige udseende, men under arbejdet med at finde frem til dette fik man også fastslået, hvordan den har set ud på et senere tidspunkt. Beskrivelserne i taksationen fra 1808 littede arbejdet med at fastslå, hvilke forandringer, der var foretaget. I tofagsstuen mod Hummergade blev opsat bryst- og pillepanel, og de dekorerede vægge dækkedes af malede lærreder. I hjørnestuen skete der tilsyneladende ingen ændringer. Derimod har man ikke længere syntes om salens ensfarvede blå lærreder. Den blå tone var blevet lidt mørkere, og nu malede man forskellige motiver på denne baggrund, f. eks. romantiske træer med drivende skyer over. Etfagskammeret, hvor væggenes øverste del i begyndelsen var hvidkalkede, blev tapetseret; men man bibeholdt bryst- og fodlisten og det malede panel mellem disse to lister. Først i slutningen af forrige århundrede fik også dette værelse træpanel.

Folketællingerne giver oplysninger om, hvem der boede i huset. I 1840 boede ejerinden, enkefru Stenersen, i stuen med sine tre døtre og et barnebarn. På 1. sal boede en skrædermester med kone, fire børn og svigermor.

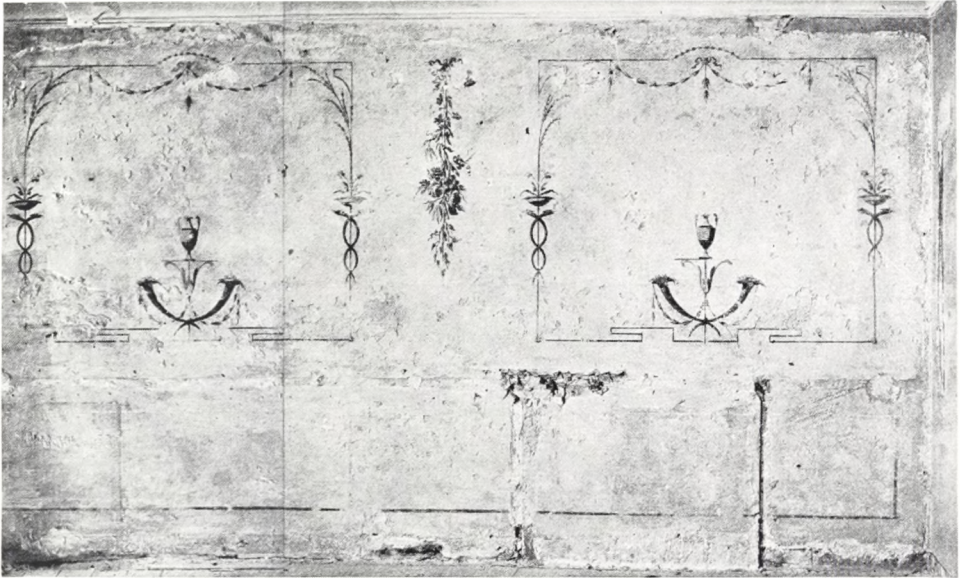

Fig. 6. Dekorationerne i tofagsstuen (rum 2). T. v. vinduesvæggen, t. h. væggen mod kokkenet (rum 1).

Han havde fire lærlinge og en tjenestepige, som også boede i lejligheden, og endda havde man plads til en logerende styrmand; i 1. sals lejligheden boede der således ialt 13 personer. Det samlede antal beboere var 25, idet der i resten af huset boede syv personer. I slutningen af fyrrerne flyttede familien Stenersen op på 1. sal, mens stueetagen udlejedes til en værtshusholder. Stenersens ejede huset til omkring 1855, og indtil da skete der ingen større forandringer i rumudstyret. Den følgende ejer, værtshusholder Jacobsen, lod flere af rummene oliemale, men det oprindelige inventar fik lov til at blive siddende. Først den næste ejer foretog større forandringer. Det var i hans tid, at den dekorerede væg, der indtil da havde siddet skjult bag lærredet, blev overpudset. Dette var et led i nyindretningen af lejligheden, der ved hjælp af en jernvindetrappe sattes i direkte forbindelse med restaurationslokalet i stueetagen. Også i de andre etager skete der forandringer; således blev væggene i tofagsstuen på 2. og 3. sal overpudset, men forinden det skete, fik museumsinspektør Chr. Axel Jensen lejlighed til at se dekorationerne. Da man på det tidspunkt – 1905 – ikke sad inde med en metode, hvorefter man kunne trække dekorationerne af væggen, måtte han nøjes med at tage et par fotografier af dem.

I 1936 indrettedes den kendte restaurant „Den gyldne Løve“ i stueetagen, der blev helt ombygget. Til alt held skete der ingen forandringer i de øvrige etager, og huset stod nu nogenlunde uændret den følgende snes år. I efteråret 1957 blev det revet ned til grunden. Inden dette skete, fik Nationalmuseet

lejlighed til at foretage de undersøgelser, hvis resultater er beskrevet ovenfor. For anden gang dukkede dekorationerne frem af glemselen, men denne gang lykkedes det at trække dem af væggen, og i dag befinder de sig sammen med lejlighedens øvrige inventar på museet.

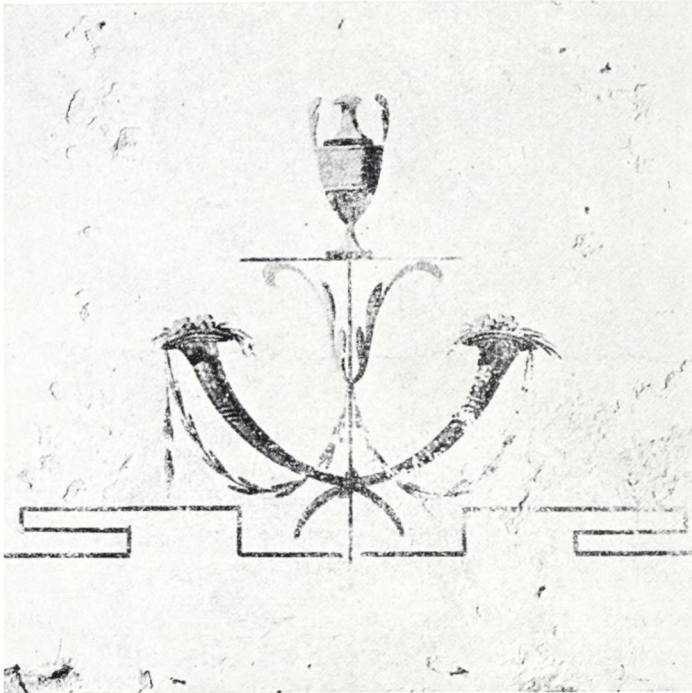

Fig. 7. Udsnit af malet vægdekoration.

Fig. 1. Paa Læsø bager man endnu stedvis rugbrød i den store ovn. Her forberedes filmning af dejen, der æltes og blandes med surdejg fra forrige bagning.

Fremstilling af kulturhistoriske dokumentarfilm for Nationalmuseet

Af AAGE ROTHENBORG

I SEPTEMBER 1952 blev der paa den internationale etnologkongres i Wien stiftet en komité for etnografiske film, d. v. s. film, som dokumenterer og udførligt gør rede for folkenes sæder og skikke, deres arbejdsliv og teknik i alle egne af verden. Komitéens leder blev prof. H. V. Valois, direktør for Musée de l'Homme i Paris. I dette museum huses den store samling af kulturhistoriske dokumentarfilm, der som historiske kilder overleveres til eftertiden. „Le Comité du Film Ethnographique“ nøjes ikke med at samle og modtage film udefra, men udsender selv etnografer, som har modtaget grundig uddannelse som filmfotografer, og som fra komitéen udrustes med de bedste filmsapparater og med fornødne raafilm.

Formaalet var, som det hedder i komitéens program:

„med al hast at indregistrere en verden, som er i færd med at forsvinde, og

hvis egenart løber risikoen for at blive tilintetgjort uden at efterlade sig noget spor i vor mekaniske tidsalder.“

„Man skulle tro, at filmen havde udnyttet sine straalende muligheder i de 50 aar, de levende billeder har existeret, til at registrere menneskets handlinger. Desværre – med meget faa undtagelser – har dette ikke været tilfældet. Filmen er ikke slaet ind paa et daarligt spor, men paa et ensrettet spor, nemlig underholdningen, og den har undladt at tage hensyn til andre veje. Det er kun ganske sporadisk, at man i dette halve aarhundredes enorme mosaik af film af og til finder billeder fra en forsvundet verden med oplysninger om, hvorledes livet var.“

I virkeligheden har mine medarbejdere og jeg gennem mere end 20 aar foregrebet dette programs formaal gennem fremstillingen af en række dokumentarfilm for Nationalmuseet. Selvsagt har de kolonibesiddende lande et arbejdsomraade med eksotiske folkeskikke og spændende ritualer, som vi herhjemme ikke kan opvise, men erfaringen har dog vist, at ogsaa vi i Danmark paa mere beskedne omraader, særlig hvad angaar gamle arbejds-metoder, har haft god brug for filmen i kulturbevarelsens tjeneste. Da industriens tidsalder forlængst er begyndt, er det derfor af stor værdi, at man i Norden ikke har ventet til 1952 med at tage filmen i etnografiens tjeneste, men er begyndt langt tidligere.

Ifølge „Fataburen“ 1942 begyndte man allerede i 1923 i Sverige at fremstille film over ældre haandværk, men de bevilgende myndigheder synes ikke at have vist dette arbejde særlig interesse, hvorfor museerne var henvist til af egne midler at fremstille ønskede film af forsvindende folkeskikke. En serie interessante emner blev dog behandlet som f. eks.: „Moraböndernes samslåtter ved Siljan“ – „Svedjebränning på skogen i Dalarne“ 1930–32 – „Repslagningen av linbast“ 1939 – „Hur en kyrkbåt bygges“ o. s. v.

Omtrent paa samme tid begyndte fremsynte mænd at optage kulturhistoriske film i Danmark. Allerede i 1928 omtalte nuværende overinspektør ved Nationalmuseet Kaj Uldall, at Museets 3. afdeling „fornylig har taget et nyt middel, optagelsen af levende billeder, til hjælp ved sine landsundersøgelser“, og naar Kaj Uldall betegnede aaret 1928 som „den 11. time“, hvad maatte da ikke de franske kulturforskere føle 25 aar senere, da de begyndte at organisere deres etnografiske filmsarbejde?

Foruden Kaj Uldall har museumsdirektør H. P. Hansen, Herning, i 30-aarene fremstillet et antal værdifulde smalfilm trods meget primitivt apparatur, film, som i dag overhovedet ikke ville kunne optages.

Ogsaa „Dansk Kulturfilm“ har i aarene efter den anden verdenskrig optaget fortrinlige dokumentarfilm for statens penge i samarbejde med Nationalmuseet, bl. a. „Isfiskeriet paa Ringkøbing Fjord“, „Slottefiskeriet“,

Fig. 2. Blydækker Bøjle Bøjlesen og hans medhjælper puster til ilden, medens de tænder op i den for tilfældet opmurede ovn ved Estvad kirke. Røgen trækker op omkring smeltediglen.

„Stenalderlandbrug i Nutiden“ og „Landbagren“. Disse film optages af professionelle fotografer under instruktion af Museets videnskabsmænd, men da „Dansk Kulturfilm“s produktion distribueres gennem „Statens Filmcentral“ til skoler, foreninger og biografer etc. landet over, maa disse film naturligvis have et vist pædagogisk-folkeligt sigte eller være direkte anvendelige i den højere undervisning. Udover hvad dette samarbejde med „Kulturfilmene“ har bragt, vil der til stadighed være emner, som Museet kan ønske behandlet ud fra strengere kildekritiske synspunkter, og hvor det værdifulde netop ligger i en dvælen ved de enkelte processer, hvilket i mange tilfælde ville fremkalde berettiget kritik af professionelle filmsfolk. Naar dr. Albert Nilsson (Eskeröd) i „Nordiska Museets och Skansens Årbok“ 1942 skrev:

„I de historiska filmerna är rekonstruktion alltid nödvändig, men i fråga om folklivsfilmerna är den ur äkthetssynpunkt bästa upptagningen givetvis det rena reportaget utan rekonstruktioner och utan skådespelare“, saa rammer denne kritik dog ikke de film, som „Dansk Kulturfilm“ har optaget i samarbejde med museumsfolk, men til belysning af faren ved professionelle filmsfolk som instruktører ved etnografiske film maa jeg maaske anføre, hvad den franske „Comité du Film Ethnographique“ skriver om en film fra Nyhebriderne:

„Øgruppens fredelige indfødte maatte lære af filmsfolkene at lave frygte-

lige grimasser og opføre rædselsfulde kampe – ja, størsteparten af de paa-staaede hemmelige scener har endog været instrueret af filmsfolkene selv.“

Paa den her skildrede baggrund, og efter at 16 mm smalfilmen overalt var godkendt som fuldgyldigt raamateriale til etnografiske film, faldt det derfor naturligt, at det danske Nationalmuseum henvendte sig til forfatteren af denne artikel og bad ham om inden for dette arbejdsomraade at træde til paa en saadan maade, at det ikke betød en belastning af Museets budget. Her var saaledes en oplagt opgave for en filmsentusiast til at bevidne sin kærlighed til Nationalmuseet.

Dette samarbejde tog sit udgangspunkt saa langt borte fra den rekonstruktionsprægede spillefilm som vel muligt, thi det begyndte med en større dokumentarfilm af dr. Ejnar Dyggves udgravning af sydhøjen i Jelling 1937. Senere fulgte en film af udgravningen af jernalderlandsbyen i Borremose i Himmerland samt i 1943 en stor farvefilm af Hærvejen optaget i samarbejde med professor P. V. Glob; heldigvis blev denne film optaget, inden dette enestaaende fortidsminde blev forstyrret i besættelsesaarene. Ud over dette blev der kun optaget forskellige mindre udgravningsfilm.

Det erkendtes imidlertid fra alle sider, at saadanne filmsoptagelser ikke retfærdiggjorde arbejde og bekostning, idet der her ikke „skete noget“, som motiverede det levende billede. Almindelig fotografering gav fuldt saa god dokumentation under udgravningens langsomme fremadskriden.

Men saa meldte Nationalmuseets 3. afdeling sig som liebhaver til den nu ledigblevne, opgavehungrende filmsentusiast, og et tremands arbejds hold blev dannet – lykkeligvis stadigvæk i samme baad efter 18 aars teamwork og inspirerende samvær. Overinspektør dr. phil. Axel Steensberg udfinder emnerne, forundersøger disse og udarbejder dispositionerne. Nationalbankdirektør Ove Jepsen fører filmsjournalerne med alle nødvendige detaljer vedrørende afstand, belysning, optagelseslængde, motiv o. s. v. Altmuligmanden, som skriver disse linier, sørger for apparater, lamper og film, skriver drejebogen, optager filmen og klipper den sammen, og det samlede hold forfatter teksterne, som er af vigtighed i film, der skal kunne indgaa i en fremtidig undervisning af vordende museumsfolk.

Almindelig udrustning for films amatører er ikke tilstrækkelig til de omtalte film. Til de første arkæologiske film benyttedes et Siemens D kamera med 15 m kassetter og 3 objektiver, men dette kamerasystem var ikke nøjagtigt nok til den skarphed og præcise billedindstilling, som f. eks. filmen om tønderkniplingen krævede. Savnet af matskive var særlig følelig.

I de sidste 10 aar er derfor anvendt et „Cine-Kodak-Special“ med 15 mm weitwinkel, 25 mm normalobjektiv og 63 mm teleobjektiv med lysstyrker fra f/1,9–f/2,7 og med 100 og 200 fod kassetter. Teleobjektivet er nødvendigt,

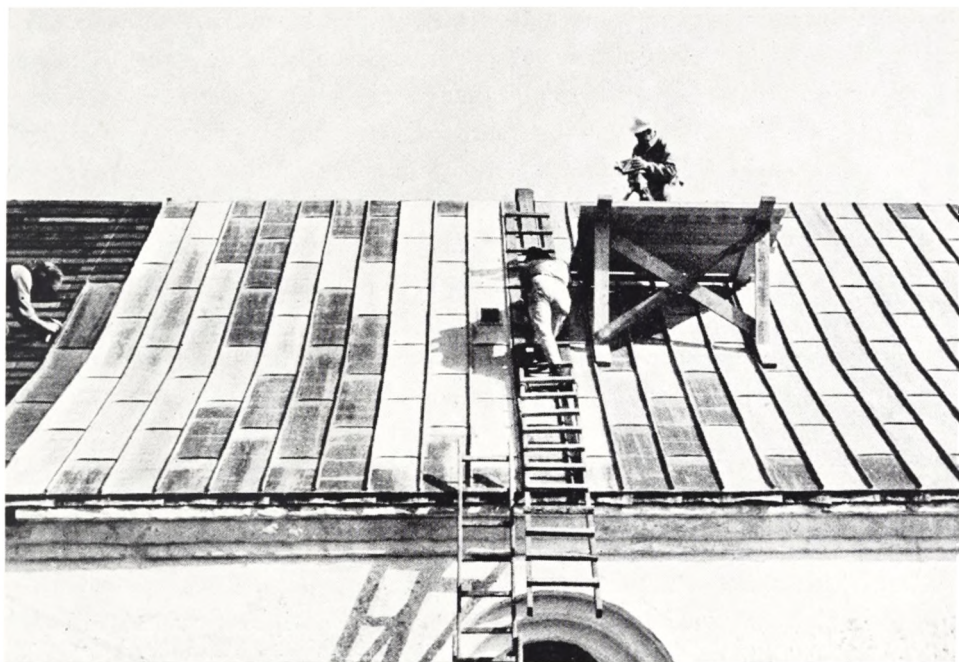

Fig. 3. Blydækkeren i arbejde på Estvad kirketag, medens der filmes fra en platform ophængt over tagrygningen i stærke tove.

hvor man ikke kan komme tæt nok paa motivet ved stærkt begrænsede billedfelter.

Et meget solidt stativ med saavel lodret som vandret snekkepanorering er nødvendigt, og til dette bør høre apparatur for lodrette optagelser.

Da fotografering som regel sker ved kunstlys, har vi benyttet 2 lampegrupper hver med 3×16.000 lys og derudover et 25.000 lys spotlight – en saa kraftig lysstyrke er ønskelig, fordi mindst mulige blænderaabninger giver den største dybdeskarphed. Selvom en vekselvirkning mellem næroptagelser og fjernoptagelser almindeligvis anses for paakrævet, maa det erindres, at ved vore dokumentariske film er det som regel selve arbejdsprocessen, d. v. s. billedfeltet omkring de arbejdende hænder, som er grundlaget for den dokumentation, som Museet har brug for.

Og hvad er da resultatet blevet af dette samarbejde? Vort første arbejde var „Jydepotten“, en film, som hastede, fordi der dengang (i 1940) kun var to af de gamle jydepottekoner tilbage, som brugte de gamle, primitive arbejdsmetoder, der igennem næsten 4.000 aar har været anvendt i Danmark.

En beslægtet film om lervarehaandværket i Sorring, der stammede fra Frederik III's tid, var ogsaa presserende, da disse haandværkere nu var ved at give op over for de industrielle arbejdsmetoder; thi hvem kan konkurrere ved hjælp af hjemmebrændt møjeglasur, foddrevet drejeskive, tredøgn-

vagt ved brændingsovnene for at fodre dem med haandkløvet træ o. s. v.?

En film om tønderkniplingen med genskaberen, den dengang 81-aarige Hansigne Lorentzen, som midtpunkt kunne ej heller udsættes. Det samme gjaldt det ejendommelige landbrugsarbejde paa Læsø, udført af fiskernes koner og med primitive redskaber, fordi de moderne jordbrugsredskaber var ved at vinde indpas paa øen. Da filmen blev optaget, fandtes der endnu ikke elektrisk lys paa gaardene, hvorfor arbejdsholdet maatte medbringe eget elektricitetsværk til brug i loen, hvor den gamle lægdsmand Laurits Petersen endnu tærskede med plejl og „kastede kernerne mod lovæggen, hvorefter konen „sældede“ kornet i sit kalveskindssold. Man ser paa filmen kornet blive malet i en i brug værende, arbejdende stubmølle, der senere er flyttet til Frilandsmuseet ved Sorgenfri, og til slut ser man melet blive bagt til brød i den lyngfyrede ovn. Det grove rugmels æltning til dejg i store dejg-trug krævede nøje studium af kameravinkler og belysning (fig. 1). I dag, kun 10 aar efter, er alt dette forbi.

Det vidt forgrenede undersøgelsesarbejde, som Nationalmuseets 3. afdeling foretager over hele landet, derunder „Arbejdsundersøgelserne“, bringer saa at sige stadig varselssignaler. Eksempelvis kan nævnes blytækkerhaandværket, som nødvendigvis maa uddø, efterhaanden som zink, skifer eller tegl breder sig over middelalderkirkernes tage. Endnu har vi i Danmark 2-3 blytækkere, som smelter blyet efter de gamle metoder i en paa stedet midlertidig opført digelovn (fig. 2) og støber deres blyplader paa en sandbænk. Hvor længe vil dette usunde og kostbare haandværk fortsætte? Altsaa hastede det at fæste arbejdets fremadskriden fra begyndelsen til enden paa filmsstrimlen, endskønt visse af optagelserne med pladernes falsning paa kirketaget krævede usædvanlige forholdsregler i form af et hjemmelavet hejselad paa taget (fig. 3).

Saasnart filmholdets leder kom under vejrs med, at den gamle landsby-smed Frants Helt i Sædder, som stadig arbejder med nedarvede redskaber (haandtrukken blæsebælg, haanddrevet drejelad og borelad), tænkte paa at lægge op, samlede han straks holdet til raadslagning, og mange uger fik ikke lov at gaa, før „Smedefilmen“ paabegyndtes. Mon det ikke vil have sin interesse om 50 aar at kunne se en film, som i detaillier viser, hvorledes man „ringer et vognhjul“ (fig. 4) eller smeder hestesko og søm med haanden? Herom kan nu 3. afdelings filmarkiv berette, thi her ligger dokumentarfilmen som en værdifuld historisk kilde bevaret.

I 1957 rygtedes det fra Fyn, at Stiftsmuseet i Odense havde erhvervet det gamle skemagerværksted, som Laurits Larsen i Brylle har drevet et langt liv igennem. Straks kaldes filmholdet sammen, og trekvart aar efter er skemagerfilmen en kendsgerning.

Fig. 4. Smedemester Fr. Helt. Sædder, og hans broder ringer et vognhjul uden for smedjen.

Smedefilmen udløste paa naturlig maade ønsket om en hjulmagerfilm, idet filmsholdet maatte have et vognhjul i træ for at vise, hvorledes smeden satte jernringen paa. Derfor blev der i 1958 optaget en film om hjulfremstilling. Ogsaa brugen af vognhjul af træ forsvinder hurtigt her i landet.

Arbejdsprocesserne er mangfoldige, og filmen blev den længste af alle vore etnologiske film, ikke mindre end 600 meter. Det var nødvendigt at vise samtlige stadier fra egestammen til nav og eger, og fra bøgestammen til hjulfælge. Heldigvis fandt vi i karetmager L. Andersen i Korsgade, København, en kyndig og fin gammel haandværker, som kun var glad ved – inden han nu holder op – at faa sit interessante haandværk fæstnet til filmsstrimlen.

Vel er disse film blevet godt modtaget herhjemme, men hvordan ville de blive modtaget af kulturforskere i udlandet? Til „Le Comité du Film Ethnographique“, som allerede i dag raader over tusindvis af etnografiske film, har vi overladt nogle af de danske film forsynet med franske tekster, med den bagtanke at faa en belærende kritik fra et internationalt forum, og det kan maaske have interesse at citere karaktergivningen af enkelte af filmene:

JYDEPOTTEN: très bon film. Les séquences sont assez longues, pour que le processus puisse être parfaitement identifié et compris. Document technologique très important.

BLYTÆKKERFILMEN: bon document technologique, bonnes images et bonne réalisation, film intéressant.

SMEDEFILMEN: ce film est un des meilleurs de cette série. Les images sont bien prises, les gestes techniques sont très bien filmées.

LÆSØ-landbrugsfilmen: film intéressant sur la vie des femmes de l'île de Læsø.

Endnu ligger en mængde presserende opgaver og venter paa at blive behandlet: kandestøberen, stenhuggeren, lysestøberen, rebslageren, ravsliberen, straatækkeren. Flere vil komme til, saa det vil ikke skorte paa emner. Det bør siges, at dette arbejde har været værdifuldt og belærende for den læge medarbejder. Det har givet os uforglemmelige og muntre minder gennem de mange aar, og det bærer i høj grad sin løn i sig selv gennem berøringen med prægtige mennesker i alle samfundsklasser og alle egne af landet. Det maa haabes, at en og anden uafhængig films amatør vil faa lyst til at stille sig til raadighed for Nationalmuseets 3. afdeling til supplering – og afløsning ad aare – af en aldrende entusiast, thi det ville være synd, om dette arbejde ikke kunne fortsætte, saa længe der endnu er noget haandværk eller nogen folkeskik i Danmark, som er værd at bevare til eftertiden.

I kommende aargange af „Nationalmuseets Arbejdsmark“ vil overinspektør, dr. phil. Axel Steensberg belyse nogle af de ovenfor nævnte emner og illustrere dem med billeder fra dokumentarfilmene.

Red.

Fig. 1. Del af udskåret og malet bjælke fra et åndehus i Maprik-området.

Stenalderkunst og frugtbarhedskult i vore dage

TO NYERHVERVEDE SAMLINGER FRA NY GUINEA

Af KAJ BIRKET-SMITH

NOGLE pælehuse skød deres høje palmebladsrygge til vejrs nede på en strimmel hvid sandstrand under den næsten lodrette, jungleklædte mur af hævet koralkalk. De fleste mænd var til rådsstævne på en af de nærliggende øer, og i landsbyen var næsten kun mørkhudede og krushårede kvinder og børn tilbage – kvinderne iført korte græsskørter og børnene så nøgne, som de forlod moders liv. Yderst sjældent kommer hvide gæster til disse småøer ved Ny Guineas østspids; men ingen af beboerne viste nogen upassende nysgerrighed. Blot de store, sorte svin, der løb frit omkring, forsvandt med et fornærmet grynt ved det uvante syn, og først da en af os tilfældigvis tog en udskåren, timeglasformet trætromme i hånden og for spøg slog et par slag på dens skind af udspændt øglehud, lød der en forskrækket indsigelse. Åbenbart havde han uafvidende overtrådt et tabuforbud af en eller anden slags. . . .

Sådanne primitive samfund, helt eller så godt som helt urørte af den europæiske civilisation, lever den dag i dag over størstedelen af Ny Guinea, verdens næststørste ø, vældigere end Frankrig og Storbritannien tilsammen, selv når de mange tilhørende småøer regnes fra. Fra dette område har Nationalmuseet i de senere tiår modtaget en lang række store og værdifulde foregørelser, så at Ny Guinea nu er righoldigere repræsenteret end nogen anden del af Sydhavet. Den store tilvækst begyndte med erhvervelsen af en omfattende samling fra nordkysten af den hollandske koloni i vest. Få år efter hjembragte forstander Axel Bojsen-Møller en lige så stor samling fra egnene

omkring Sepik, nordlandets længste flod. Begge er tidligere omtalt af dr. Helge Larsen i dette skrift (1933 og 1939). Sidenhen er strømmen af nyerhvervelser stadig vokset: fra kysterne af det australske Papua Territorium, først og fremmest Bojsen-Møllers indsamlinger ved selve den brede Papua Gulf, tillige fra bjærgene i det indre, dels tilvejebragt af Bojsen-Møller, dels skænket af forfatteren Niels Bjerre, som derfra har givet en livfuld beskrivelse af sine oplevelser hos kukukuku-stammen („Blandt menneskeædere på Ny Guinea,“ 1954), og endelig i de allerseneste år udbyttet af Bojsen-Møllers nye rejser henholdsvis til den sydlige del af Hollandsk Ny Guinea og til Maprik-området mellem Sepik og nordkysten. For de sidstnævnte samlinger står museet i dyb taknemlighedsgæld til selskabet Etnografisk Samlings Venner, og det er disse erhvervelser, der skal omtales nærmere i det følgende.

Livet på Ny Guinea er så at sige helt behersket af en eneste tanke: frugtbarhed. Sago- og kokospalmer tillige med bananer, sukkerrør og tropiske knoldvækster som taro og yams danner grundlaget for dyrkningen. Den former sig de fleste steder som et svedjebrug på overgangen mellem hel- og halvagerbrug, for jagten spiller kun en ringe rolle, og ikke blot kvinderne, men undertiden også mændene tager del i markarbejdet. Afgrøden giver den daglige føde og skænker desuden rigdom, og rigdom er målet for al stræben, for den alene skaber anseelse. Midlet til at opnå den er dog langtfra indskrænket til det jordbundne slid, men er i mindst ligeså høj grad de utallige magiske forholdsregler. Forestillingerne om frugtbarhed er igen uløseligt forbundet med de døde og en mytisk fortids store kulturbærere. Ligesom planterne tilhører jo forfædrene jorden, og de afdøde ejer magt. Ved at fortære dem får man del i denne, og det fører til det vidt udbredte menneskeæderi. Især deres hoveder er ladet med kraft – deraf den ligeså almindelige hovedjagt. Men magten kan også være udtrykt i kultdramaet og den rituelle dans eller knyttet til åndehuse, masker og udskæringer. Åndehusene er ikke templer, ligeså lidt som masker og billeder er genstand for dyrkelse; de er legemliggjorte kraftcentre, der virker alene ved deres tilstedeværelse. Derfor er Ny Guineas kunst religiøs. Den er desuden ekspressionistisk, fordi den først og fremmest udtrykker skaberens indre oplevelser, og den er statisk, idet den forestiller noget fast og urokkeligt i tilværelsen.

Hos intet andet stenalderfolk har kunsten udfoldet sig med mere frodig fantasi end hos Ny Guineas beboere. Selvfølgelig står den dog ikke lige højt allevegne. Hos de før nævnte kukukukuer fattes den næsten helt, mens den ved Sepik når et højdepunkt, og i Maprik-distriktet står den i hvert fald ikke langt tilbage for Sepiks.

Dette område sænker sig sydpå fra Prins Alexander Bjærgene ned mod Sepiks brede savanneland. Landsbyerne er små, med højst et par hundrede

Fig. 2. Næsten legemsstor træfigur fra et åndehus i Maprik-området.

indbyggere, og ligger i evig fejde indbyrdes, hvad der dog ikke forhindrer en omfattende handel i form af ceremoniel gaveudveksling med faste handelspartnere i de forskellige landsbyer. Selv retten til at udføre særlige danse og ceremonier er genstand for køb og salg. Højt op over landsbyernes øvrige bygninger rager åndehusene. I dem opbevares de hellige ting, ligesom de danner midtpunkter for de kultdramaer, hvis hemmeligheder åbenbares for de unge mænd ved ungdomsindvielsen, men altid holdes skjult for kvinder og børn. Imponerende størrelse og rig udsmykning både udvendigt og indvendigt kendetegner disse mærkelige frembringelser af primitiv tømmerarkitektur. Den høje gavltrekanter er udfyldt med stærkt stiliserede malerier udførte i sorte, hvide, gule og røde jordfarver, og tværbjælkerne er skåret i form af menneskelige figurer og ansigter forestillende fremragende forfædre. Fig. 1 viser et mindre stykke af en sådan over 4,5 m lang bjælke, der nu findes i museet. Ligeså fantastisk som husenes ydre udsmykning er deres indre. Også her optræder forfædrene i skikkelse af groteske malerier og store mands- og kvindefigurer. Hver af dem har sit særlige navn og tilhører en af de totemgrupper, i hvilke samfundet er opdelt. Et eksempel på dem ses fig. 2, som med en højde af 1,65 m næsten nå'r fuld legemsstørrelse. Oprindeligt har den været forsynet med næsepind og pandesmykke af fjer. Alle sådanne

figurer røber ved deres udseende utvetydigt, hvordan de står i forbindelse med frugtbarhedskulten; en af dem, der tilhører museet, gengiver tydeligt en fødende kvinde.

Til kultsagerne hører også masker og maskedragter. Mange masker er skåret i træ, mens andre er fremstillet af kurvefletning (fig. 3), nogle af dem er så hellige, at de kun tør ses af de indviede, andre bæres i fuld offentlighed under kultdansene; men altid er de forbundet med magiske riter, der skaber frugtbarhed og velsignelse i landet. Hvem danserne er, holdes skjult; men så længe de er iført maskedragten, er de heller ikke sig selv – de ikke blot forestiller den ånd, masken giver udtryk for, de er identisk med den. Denne tankegang, der for os kan

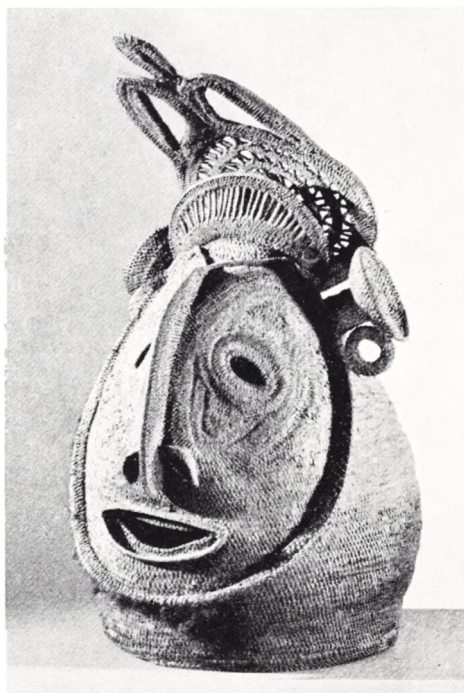

Fig. 3. Maske af kurvefletning. Maprik-området.

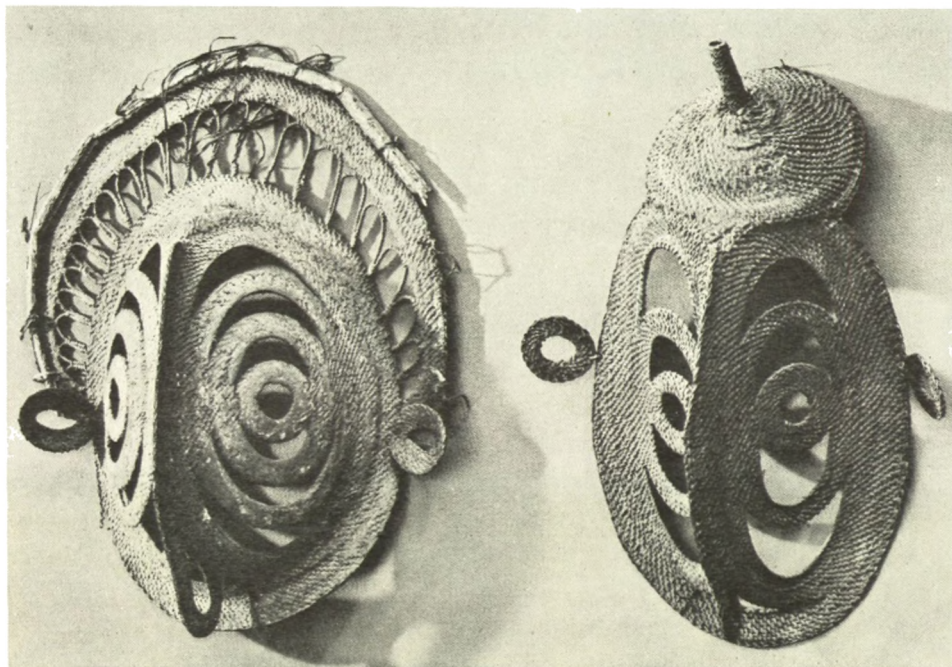

Fig. 4. Kurveflettede yamsmasker fra Maprik-området.

være svær nok at fatte, føres endnu videre. På samme måde er nemlig mand og yamsplante eet. Hos adskillige stammer må kun det stærke køn give sig af med yamsdyrkingen, hvorimod f. eks. plantning af taro er overladt til kvinderne. Ved høstfesterne i Maprikområdet udstiller mændene udbyttet af deres yamsavl på pladsen ved siden af åndehusene, og de største rodknolde bliver smykket med mandsprydelse og udstyret med udskårne hoveder eller flettede masker, af hvilke et par er gengivet fig. 4. De får desuden tildelt klannavne og må ikke spises af ejerne selv, men udveksles ceremonielt med bestemte partnere.

Ligeså fremtrædende som i Maprik-området er forfædre- og frugtbarhedskulten i Hollandsk Ny Guineas sydlige, sumpfyldte lavland. Mellem Lorentz og Zuid Eilanden-floderne, dels ved kysten, dels inde i landet, lever her asmat-folket, skønsvist omved 20.000 mennesker, der er splittet op i talrige indbyrdes fjendtlige landsbysamfund med 500–1500 medlemmer i hvert. Først for ganske få år siden er mission og administration nået hertil, og det er et uvurderligt held, at det er lykkedes for museet at få en så betydelig samling fra dem, før deres gamle levevis og kunst er gået til grunde under de nye forhold.

Selv fortæller de, at der tidligere i deres land har levet en ældre befolk-

Fig. 5. Blad af ceremoniel paddelåre fra asmat-stammen.

ning, fra hvilken de har overtaget forestillingen om en vældig kulturbringer, der i tidernes morgen byggede det første åndehus og formede mennesker af træ, som han derefter gjorde levende. I et særligt kultudrama genskabes stadig denne myte, og i forbindelse dermed tildannes store, ceremonielle paddelårer, der siden opbevares i åndehuset. Skaftet bærer et eller flere udskårne menneskehoveder, og bladet er rigt udsmykket med mønstre i lavt relief. Den stil, hvori de fremtræder, er en kurveornamentik båret af spiraler og slyngninger i forskellige udformning. Den er karakteristisk for store dele af Ny Guinea, selv om den sine steder er overlejet af yngre stilarter; bl. a. forekommer den i Maprik-området, men i endnu større renhed her, således også på spydstagerne (fig. 5-6).

Forfædrenes kraft skænker nok frugtbarhed; men de døde er tillige farlige og må derfor holdes i passende afstand. Dette opnår man ved det ritual, der kaldes *jipae*. Hertil fremstilles særlige maskedragter af bastsnore (fig. 7). Selv materialet er så helligt, at det kun tør omtales hviskende både under og efter den tørring, det må underkastes. Det tager fire-fem måneder at få en sådan dragt færdig, og i hele den tid skal fremstilleren have sin føde af slægtningene til den afdøde, der skal mindes. Så en aften ses de maskerede væsner dukke frem fra skoven, vraltende som kasuarer. Det er selve de afdødes ånder, der således kommer til stede, men tillige er de kasuarer, for kasuaren er på mystisk vis knyttet til solen, der om natten opholder sig i dødsriget skjult af en maske. Natten igennem opfører de sælsomme skikkelser deres danse; men ved solopgang går landsbyens øvrige indbyggere til

et skinangreb mod dem og trænger dem under larm og råb op i åndehuset. På denne måde fordrives de døde, så de ikke kan gå igen og volde skade.

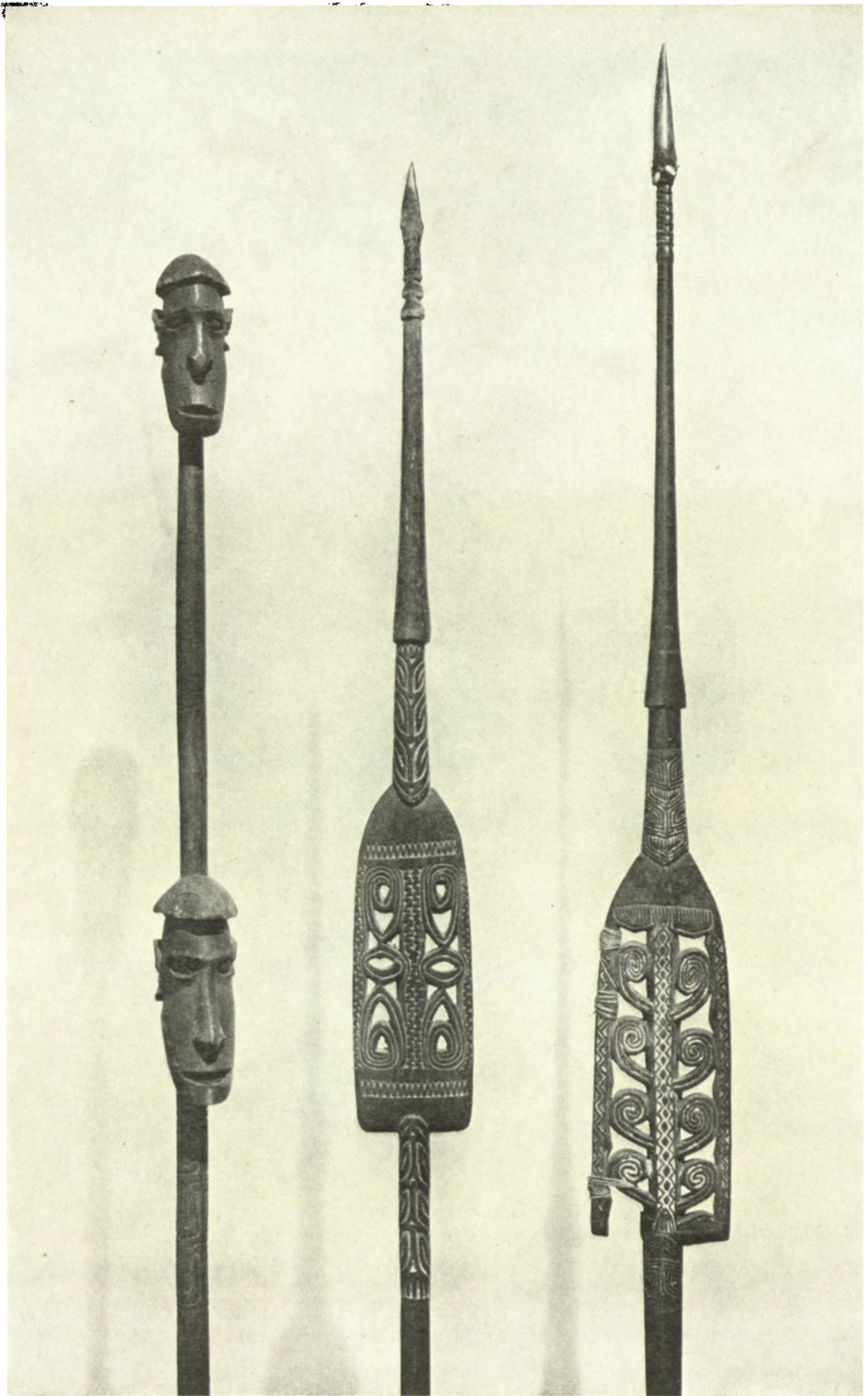

Fig. 6. Skaft af paddelåre og spyd. Asmat-stammen.

Fig. 7. Dansedragt knyttet af plantefibre, fra asmat-stammen.

Ved samme ceremoni forpligtes maskedanserne til at adoptere de afdødes forældreløse børn, så man forstår, at de ofte først må nødes til deres optræden ved rige gaver fra slægtninge og under pres af den offentlige mening. Efter ceremonien fjernes den dusk af kakaduefjer og de udskårne rammer om

Fig. 8. Bambustrompeter, anvendt af hovedjægere. Asmat-stammen.

øjnehullerne, der indtil da har prydet maskedragterne, og disse bæres sidenhen kun nu og da på krigstog for at skræmme fjenden.

Man må tro, at frygten rider disse samfund som en mare. Afhuggede hoveder er som allerede nævnt kraftcentre, og hovedjagt ledsager alle vigtigere begivenheder i livet, så ingen veed sig sikker. Ved stød i særlige bambustrompeter, ligesom ceremoniarerne prydet med udskårne reliefmønstre (fig. 8), tilkendegiver krigerne, hvor mange nye hoveder de hjemfører, når de nærmer sig deres landsby efter et heldigt tilendebragt togt.

Men ofrenes slægtninge kræver selvfølgelig hævn. De drager af sted i en særlig kano, hvis stævn er udskåret i gennembrudt arbejde (fig. 9). På det sted, hvor drabet gik for sig, ofrer de til den myrdedes ånd og vender derpå tilbage til landsbyen for at afvente en gunstig lejlighed til at fuldbyrde gengældelsen.

I kystegnene træffer man endvidere omstændelige forberedelser, hvis den eller de dræbte har været særlig ansete medlemmer af samfundet. Her rejses under stor højtidelighed en såkaldt *bis*-pæl. En høj og slank stamme med brætrod afhentes i mangroven under larm og indbyrdes skinkampe, idet træet fældes af de mest fremragende vildsvinejægere. Ved deres tilbagekomst til landsbyen modtages de med stokkeslag og pileskud af

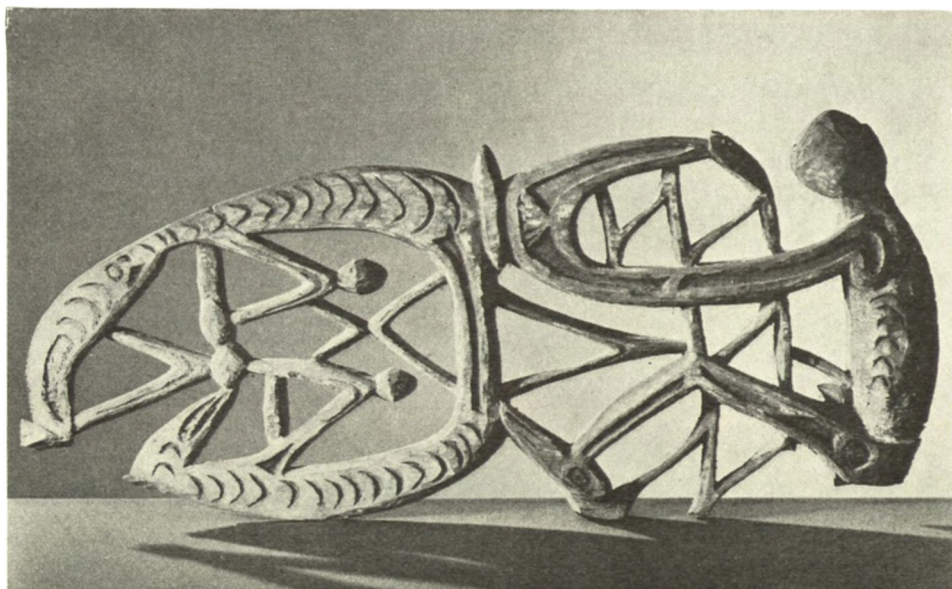

Fig. 9. Stævneprydelse til kano, Asmat-stammen.

kvinderne, som ganske vist sørger for, at der ikke sker større skade på de hjemvendende. I et sideskur til åndehuset, skjult for de uindviedes øjne, begynder derefter tildannelsen under afsyngelse af sange om hovedjægerens bedrifter. Den færdige pæl er et imponerende kunstværk, hvis mønster altid holdes inden for faste rammer. Museets eksemplar (fig. 10), der måler ikke mindre end 8,70 m i højden, har over den kegleformede tap, der rammes ned i jorden, et nærmest tenformet parti med en bred længdespalte fortil og derover en stående rygvendt og tre siddende menneskefigurer, den øverste mindst og afsluttet foroven med en gengivelse af næsehornsfluglens næb. Stammens brætrod skyder sig ud øverst på siden omdannet til en kæmpemæssig, trekantet vinge med åbent snitværk, i hvilket man bl. a. genkender både en krybende mandsskikkelse og næb af næsehornsfluglen. Mens den før omtalte kurvestil gør sig gældende i de gennembrudte udskæringer, røber menneskefigurerne både i deres stilling over hverandre og i de brede ansigter med den store, lavt siddende mund en tydelig indflydelse fra den såkaldte korvarstil, der netop hører hjemme i Ny Guineas vestlige strøg. Som det fremgår af mere tydelige fremstillinger fra indlandet, må hele pælen i virkeligheden opfattes som en næsten til uigenkendelighed stiliseret „åndekano“, der fører sjælene til dødsriget. Det tenformede led forned er selve det rudimentære fartøj, og den fremspringende vinge er kanostævnen i kolossal forstørrelse. Figurerne forestiller de afdøde, der har været ofre for fremmede hovedjægere, og skal mane til hævn; men at det ikke er hver mands sag at

Fig. 10. Overdelen af en næsten 9 m høj pæl, rejst for at mane til hævn over ofre for hovedjagten. Asmat-stammen.

rejse et sådant mindesmærke, vil let indses, eftersom billedskærerne under hele arbejdet må underholdes af de dødes slægt.

Når omsider værket er fuldentd ved, at bestemte slægtninge har fremstillet figurernes øjne, mund og kønsdele, rejses pælen ved siden af åndehuset. I forbindelse hermed afholdes en fest, ved hvilken i hvert fald tidligere kannibalisme ikke var ukendt. Desuden foretager landsbyens mænd et skinangreb på pælen for at fordrive de afdødes ånder, og ceremonierne afsluttes med en rituel dans. Derefter får støtten lov til at stå nogen tid i landsbyen, men bringes til sidst ud i sagoplantningerne, for at de kan få del i de dødes kraft.

Kun enkelte af de mere iøjnefaldende sager fra de omtalte samlinger er beskrevet i det foregående. Mange andre har det været nødvendigt at forbigå i tavshed. Det gælder våben som buer, pile og dolke af skarpslebne kasuar- og krokodilleknogler; det gælder de store, udskårne og malede træskjolde, de utallige slags smykker af muslinge- og snegleskal såvel som af kasuarens sorte, kakaduens hvide og paradisfuglens gyldne fjer; det gælder de fint forarbejdede stenøkser, omhyggeligt knyttede nettasker, ornamenterede kalebasser o. s. v. i fantastisk fylde. Alt i alt bærer de vidnesbyrd om, hvor rigt og mangfoldigt en stenalders kultur kan udfolde sig, og maner derved til eftertanke, når man stiller dem side om side med efterladenskaberne fra vor egen stenalder og betænker, hvor meget herfra, fremstillet af forgængeligt materiale, der må være gået tabt. Og så er der endda kun tale om den materielle kultur. Hvorledes har stenalderens samfundsliv formet sig, hvilken skat af religiøse forestillinger, af myter og kultiske ceremonier har den ikke ejet? Svaret kan ikke gives og vil aldrig kunne gives; men for den oldforsker, der ønsker andet og mere end at sætte sagerne på plads i deres tidsfølge, og som frem for at fortabe sig i golde (og undertiden fejlagtige) skrivebordstolkninger foretrækker at trænge bag om tingene til det liv, de er synlige udtryk for – for ham bør etnografien være en udtømmelig kilde til forståelse og inspiration, ikke mindst ved at vise arkæologiens begrænsning

Fig. 1. Sennels aas kaldes en stor kridtbanke i det østlige Thy; nær toppen ligger „Hov kalkværk“ med flintminer fra stenalderen. Fra sydvest.

4000-aarig minedrift i Thy

Af C. J. BECKER

MINEDRIFT efter værdifulde raastoffer hører ikke blot til i nyere tid med dens efterhaanden umættelige tekniske kultur. Helt tilbage i yngre stenalder har driftige folk aftvunget jorden dens rigdomme ved at søge ned efter raamaterialer, som var i særlig høj kurs. For 4000 aar siden var det ikke kul, olie eller metaller, som betød noget, men flint.

Ganske vist kunde man mange steder her i landet samle større eller mindre flintknolde op paa overfladen, og især ved datidens kyster var der nok til at tilfredsstille behovet selv for folkeslag, hvis hele materielle kultur var stærkt afhængig af flint eller andre stenarter. Problemet med at skaffe tilstrækkelig med flint i god kvalitet melder sig samtidig med behovet for særlig mange eller særlig store redskaber. Naar man i begyndelsen af yngre stenalder faar brug for mængder af de store skovøkser, og da man nogle aarhundreder

x780131257

Fig. 2. Den først undersøgte skakt ved Hov. I bagvæggen ses huller efter en platform eller lignende trækonstruktion. Maalestokken er 85 cm lang.

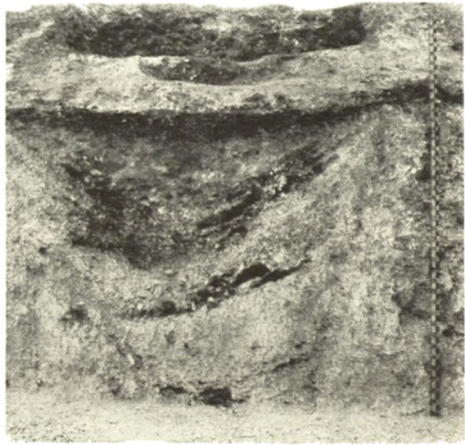

Fig. 3. Østvæggen i Hov kalkværk rensat op, saa gennemskaarne skakt II ses. Foroven ses en afrenningskant, ikke markens overflade. Maalestokken er 4 meter lang.

senere finder paa at lave flintdolkene urimeligt store og pralende, paa samme tid som man opdager, at de kan eksporteres til flintfattige egne i nord og øst – og at man her er i stand til at betale for dem – saa kan man ikke længere klare sig med raamaterialer fra overfladelag alene. Man maa rationelt udnytte forekomster, hvor fin og ren flint endnu findes i uforstyrrede lag, d. v. s. i nogenlunde let tilgængelige kridt- og kalkaflejringer.

I udlandet har man længe kendt til sikre spor efter saadan ældgammel minedrift, men først i 1950 fandt man herhjemme sikre beviser for, at ogsaa danske flintforekomster havde været udnyttet paa den maade. I udkanten af Aalborg opdagede man, at stenalderfolkene systematisk havde udnyttet en naturlig stribe af flintknolde i skrivekridtet, havde gravet og hugget sig ned i smalle skakter og udvidet dem mod bunden for at faa fat i saa meget raaflint som mulig. Paa den maade fortsatte man med skakt efter skakt over et meget betydeligt omraade. Gennem Aalborg Historiske Museums og Nationalmuseets undersøgelser fik man sikkerhed for minernes alder og efterhaanden et godt indblik i det velorganiserede arbejde. Det var dolke og lignende sager fra stenalderens slutningsafsnit, man var ude efter. Hele den virksomhed er imidlertid beskrevet i dette aarsskrift (for 1951) og andre steder, saa der skulde ikke være grund til at gaa nærmere ind paa den her.

Sidste sommer, altsaa i 1957, kom et nyt fund, som viste en fuldt saa storstilet minedrift fra en tidligere del af yngre stenalder. Paa en rejse i Thy besøgte jeg en nyaabnet kridtgrav og saa i dens næsten fire meter høje vægge spor af gamle nedgravninger. Længere ud i graven, hvor maskinerne var ved

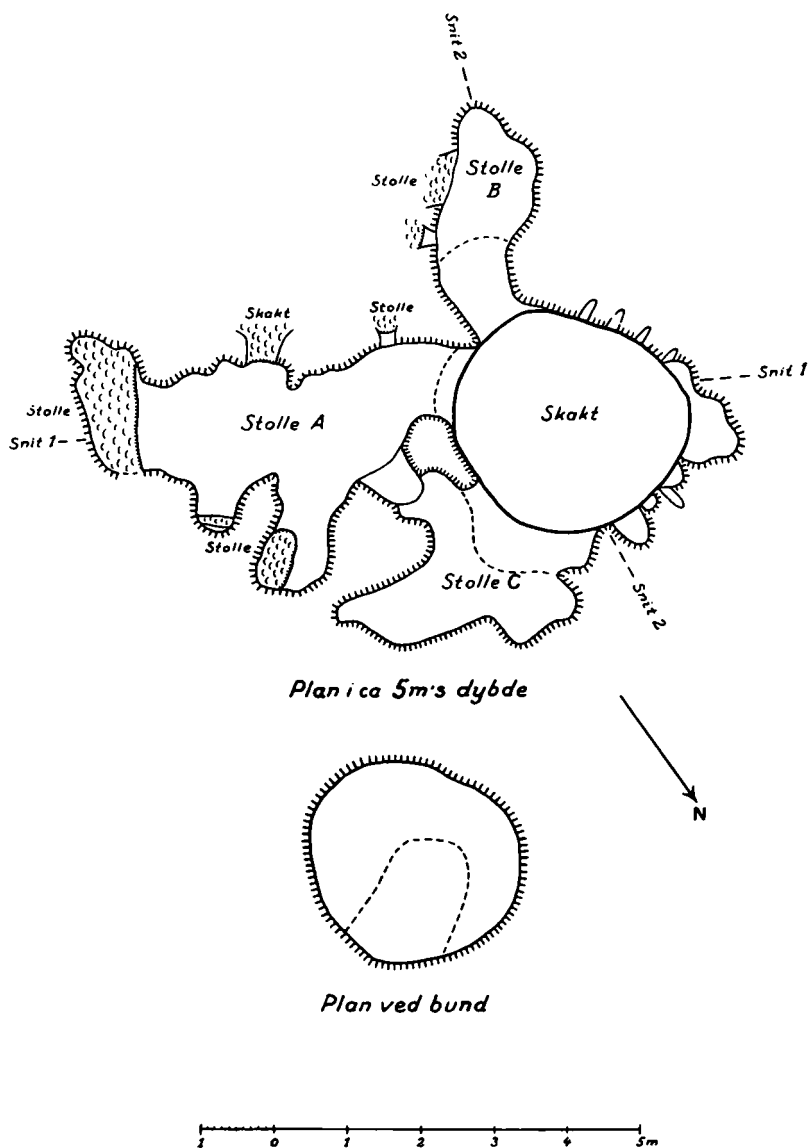

Fig. 4. Plan af skakt II, øverst i 5.25 m's dybde, nederst ved skaktens bund.

at æde sig dybere ned, tegnede sig endnu en grube, hvis øverste del allerede var fjernet. Her maatte handles hurtigt, og i de næste dage blev det halvt ødelagte anlæg undersøgt nærmere med al mulig hjælp og bistand fra lederne af kridtgravningen, proprietær J. Gerstrøm, Momtoft, og gdr. Viggo Møller, Hundahlsbakke i Sennels.

„Hov kalkværk“, som findestedet kaldes, er anlagt i et af de store, nord-

Nord

Syd

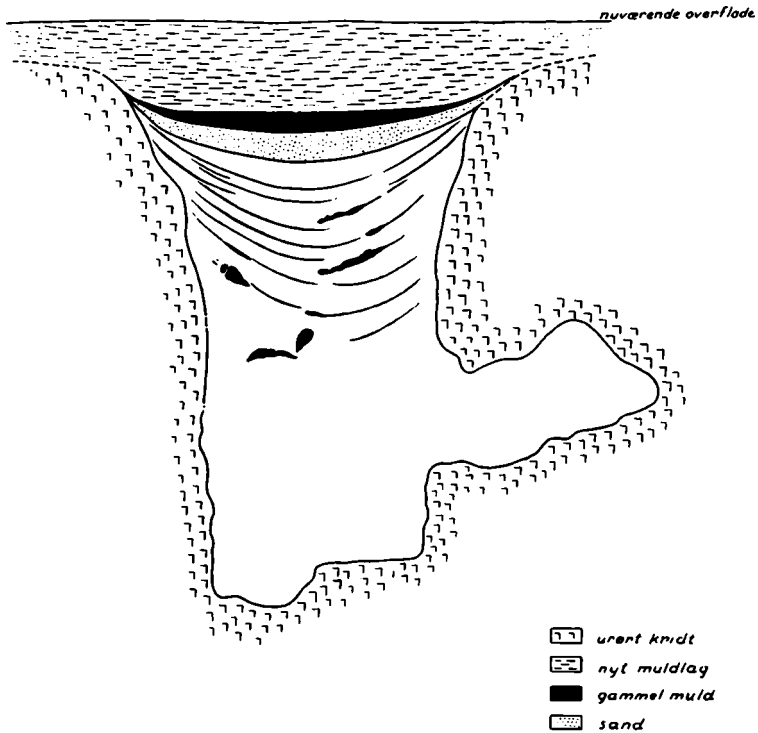

Fig. 5. Snit gennem skakt II, omtrent i nord-syd, gennem den lille stolle.

jyske bakkedrag, hvor skrivekridtet naar næsten helt op i jordoverfladen og kun er dækket af et tyndt lag muld. Som fig. 1 viser, skraaner bakken mod en lavning, der engang – vistnok saa langt tilbage som i stenalderhavets tid – dannede en af Limfjordens inderste forgreninger. I dag udnytter man skrivekridtet og samler den besværlige flint fra i store bunker – for 4000 aar siden maatte man arbejde sig gennem dynger af ganske ligegyldig kridt for at faa fat i de kostbare flintknolde.

Et stykke ude i kridtgraven var der som allerede nævnt spor af en gammel nedgravning. Den røbede sig ved en blanding af kridtsmuld og større brokker, der laa ganske uregelmæssigt, og som til begge sider skilte sig skarpt fra det faste, uforstyrrede skrivekridt. Efter at al den blandede fyld var gravet bort, viste der sig en næsten 3 m bred, rund grube eller skakt, som var ført lodret ned i kridtet til en dybde af omkring 7 m under markens overflade. Sammen-

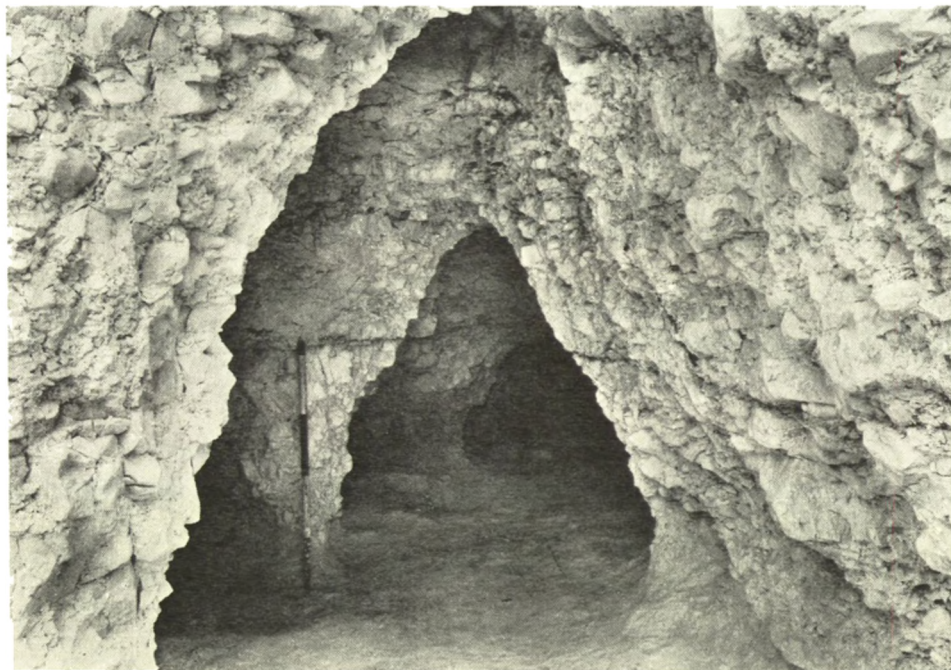

Fig. 6. Den store stolle set udefra, fra skakten. Maalestokken cr 85 cm lang.

lignet med Aalborg-gruberne, som gennemgaaende var omkring een meter brede og 2, 3, 4, ja, i et enkelt tilfælde knap 5 m dybe, viste det nye anlæg sig saaledes baade større og bredere. Men den nye grube gav ikke mange oplysninger; ud over lidt ituslaaet flint laa der hverken redskaber eller andre oldsager i dens fyld.

Nogle enkeltheder fra det oprindelige arbejde kunde man dog faa fat i. Saaledes viste der sig i skaktens væg en vandret række af huller, der var indtil 12 cm brede, og som gik op mod 30–40 cm ind i kridtet (fig. 2). De kom til syne, da fylden op mod skaktens væg blev fjernet, og blot man børstede lidt kridtsmuld væk fra den forreste del, stod de saa klart som den dag, de var lavet. Hullerne spidsede alle sammen til mod bunden, og flere af dem var tydeligt kantede, saa den eneste rimelige forklaring paa dem maa være, at man har drevet groft tilspidsede træpæle ind i den faste kridtvæg, hvor aftrykket saa er blevet tilbage, efter at træet enten er taget bort eller raadnet væk. De sad et par meter over grubens bund, men kun i den ene halvdel. Antagelig hører et mere utydeligt, lodret stolpehul ude i selve skakten sammen med dem. Det hele kan vist rekonstrueres som spor efter en platform, der har været lavet over den halve skakt, og som har skullet lette arbejdet med at faa det løsgravede kridt op af hullet.

Skaktens bund var nogenlunde plan; i midten var man dog begyndt paa et nyt lag, men saa havde man opgivet arbejdet og var rendt fra det hele. Vi saa meget faa flintknolde i skaktens sider og kun faa spor efter, at man i sin tid havde taget nogen ud. Hvis der med andre ord var tale om en flintmine, maatte den anses for mislykket. Men havde man tid og raad til at arbejde sig syv meter ned i fast kridt, maatte der være tale om et stort anlagt arbejde. Det var derfor nok værd at se paa en af de andre nedgravninger ved lejlighed.

En saadan chance kom allerede i september, i form af en undersøgelse for Nationalmuseet; vi valgte et sted, som kun laa et par meter nordøst for den lige omtalte skakt. Her havde der allerede i juni været spor af en gammel nedgravning i kridtgravens kant, og da stedet blev rensset op, tegnede sig tydeligt en halvt gennemskåret skakt (fig. 3). Foroven er den omtrent 4,5 meter bred, men væggene skraaner noget indefter, saa den ved kridtgravens bund, d. v. s. omkring 4 m under markens overflade, er godt 3 m i diameter. Foroven er den fyldt med kridt, muld og sand, som ligger i buede lag. Længere nede bestaar fylden kun af ren kridt, ganske som i den første grube. Dette træk gaar igen ved næsten alle tilsvarende anlæg og skal sikkert tydes saaledes, at man i gammel tid har fyldt til med det selv samme materiale, som man lige havde gravet op fra hullet; paa den maade vil det sidst opgravede blive kastet ned først, og derved kommer overfladelagene til at ligge i den øverste del af skakten.

Nu skal man ikke tro, at stenalderfolkene har været særlig naturfredningsinteresserede og derfor har gjort pænt i stand efter sig – altsaa som man nu er ved at komme i tanker om, at vore dages brunkulsentreprenører maaske kunde havde gjort med deres gravninger under og efter sidste krig. Næ, for 4000 aar siden har der (saa lidt som i dag) været gjort noget overflødigt arbejde, saa forklaringen paa den omgaaende fyldning af de gamle skakter maa sikkert søges ud fra den forudsætning, at gode flintforekomster har været saa kostbare, at de skulde udnyttes helt. Naar man havde tømt een skakt, anlagde man derfor den næste i præcis den afstand, som tillod at fortsætte brydningen, hvor flinten i den lige opgivne grube havde været god, men hvor man enten ikke kunde eller turde gaa videre ud fra denne. Derfor maatte de store bunker af løs fyld omkring skaktens munding væk, og saa skovlede man dem ned igen sammen med alt, hvad der iøvrigt var efterladt under arbejdet. – Man kan paa den maade faa et indtryk af, hvad hver enkelt grube har givet af brugbar flint ved at se paa, hvad der er efterladt i den opfyldte skakt.

Skakt nummer to maa have givet meget fyld; den fortsatte nemlig med en bredde af ca. 3 m et godt stykke længere ned i kridtet, end det ses paa fig. 3. Først 8 m under markens overflade kom bunden. Tilmed var der flere steder store og dybe udvidelser i siderne. Som planen fig. 4 viser, har man i omkring

Fig. 7. Mærker af stenaldermandens hakke omkring en flintknold, som det ikke lykkedes at faa ud.
Omtrent 2 : 3 nat. st.

5 meters dybde fundet et lag brugbare flintknolde. Man har fulgt det ved at grave vandret ind, snart ved blot at hule ud, saa langt man turde – saaledes som det kendes ogsaa fra Aalborg-gruberne – og snart ved anlæg af regulære stoller, d. v. s. vandrette minegange. Den største af dem var over 5 m lang og nær skakten saa høj, at en mand kunde arbejde her i oprejst stilling (fig. 6); længere fremme blev den lavere, og den sidste flint har man maattet hugge fri liggende. Fra stollen udgik der smaa sidegange, som i flere tilfælde fik forbindelse med tilsvarende huller fra andre skakt-systemer. Nu er der ingen tvivl om, at hele anlægget er en rigtig flintmine.

Loftet i sidegangene staar som gotiske buer (fig. 6), selvsagt af sikkerhedsgrunde, da kridtet i denne dybde er fuldt af revner. Ved udgravningen var næsten hele gangen fyldt op igen med blandet kridtfyld, heriblandt ret store blokke, som stammer fra dybere lag.

Den anden godt 3 m dybe sidegang (stolle B paa plan og snit fig. 5–6) var derimod ikke fyldt helt; da vi havde klaret den forreste del op, hvor der var kridtbrokker næsten til loftet, kunde vi mave os videre ind, over den inderste bunke. Den laa nok saa nydeligt i top, med de større stykker trillet ned ved foden. Og i det flakkende lys fra en tændstik skimtedes mærker fra stenaldermandens hakke, hul ved hul rundt om i væg og loft. Saa fuldstændig

uforstyrret saa det hele ud, at man lige saa godt kunde forestille sig, at stedet var forladt i gaar som for 4000 aar siden.

Omtrent 6 meter nede i skakt II fandtes der en række smaa huller vandret ind i den vestlige væg. De lignede ganske de ovenfor omtalte pælehuller fra den første grube og maa tydes som spor efter en platform, der har skullet lette det fortsatte arbejde. For som allerede nævnt havde man ført den store skakt længere ned end stollernes niveau. Som det ses paa snit-tegningen (fig. 5), er der her nede hverken sidegange eller indgravninger. I det ene hjørne var der gravet særlig dybt, og her havde man truffet en tynd stribe flint, som man ikke kunde bruge. Det er ganske øjensynligt, at man har haft kendskab til, at der omtrent i denne dybde var chance for endnu en række flintknolde. Tilfældigvis har den her været ubrugelig, og saa snart det var konstateret, har man opgivet al videre gravning og omgaaende fyldt hele skakten til igen for at kunne begynde et nyt sted. Med andre ord har den nederste del af skakt II – ligesom hele skakt I – været gravet forgæves.

Hvordan kan man nu vide, at hullet er fyldt omgaaende til? Det kan man strengt taget ikke, men nogle iagttagelser tyder svært paa det. For det første var der ikke regnet eller skyllet noget som helst overfladejord ned i bunden af skakten, og for det andet fandt vi hverken her eller i den første skakt rester af forulykkede smaadyr. Det vil sige, der var lige netop den undtagelse, som bekræfter reglen. En god meter over bunden fandtes i en lille indgravning i væggen nogle ganske fine knogler, som stammer fra en skrubbtudse. Skelettet var næsten helt og saa vel bevaret, at man ogsaa vilde have fundet de forholdsvis mere solide skeletdele af mus og andre dyr, som er mest udsat for at komme galt af sted i aabne huller. Skakten kan med andre ord ikke have staaet aaben ret længe.

Mærkeligt nok ved vi ogsaa, hvorledes de gamle minearbejdere kom op og ned i den dybe skakt. Lige fra gravningens begyndelse var vi opmærksom paa et 10 cm bredt hul i skaktens fyld; det kunde følges skraat ned gennem lagene, og flere steder stod det saa klart, at det kunde bestemmes som spor efter en næsten lige træstamme med sidegrene, der var hugget af 5–10 cm fra stammen. Før stammen raadnede, havde skaktens løse fyld pakket sig saa fast omkring den, at aftrykket blev staaende. Stolpehullet endte nær skaktens bund, hvor det var ca. 12 cm i diameter. Der maa være tale om en primitiv klatrestige, dannet af en slank træstamme, hvis sidegrene er kappet af, saa de danner trin. En saadan stige bruges endnu enkelte steder i vore nabolande; paa gammel dansk kaldes den for en krage.

Nu vil det være ganske naturligt at spørge, hvordan stenalderfolkene arbejdede sig ned i kridtet. Deres redskaber fandt vi ganske vist ikke, men der var i hundredevis af spor efter dem, især i de dybere lag, hvor kridtet

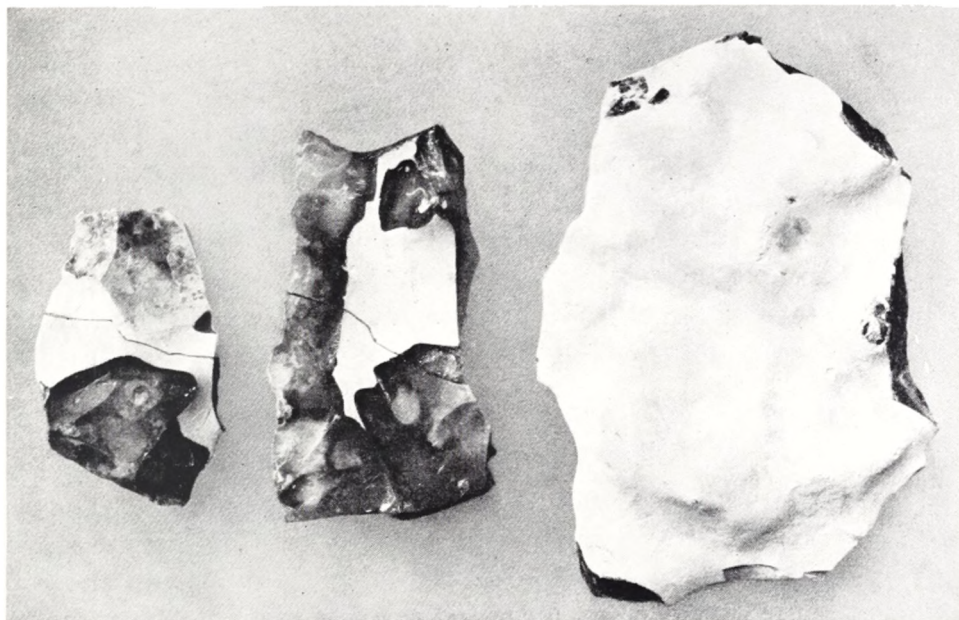

Fig. 8. To flintplanker, d. v. s. forarbejder til økser, fra fylden i skakt II samt en stor flintknold fra andet sted i kridtgraven. 1 : 6.

var meget haardt og fast. Paa fig. 7 ses saaledes i nærbillede en hel række af den slags mærker omkring en flintknold, som det ikke lykkedes at faa ud. Baade mærkerne og afstøbninger, som flere steder kunde tages af lignende huller, tyder paa, at der har været anvendt hakker eller mejsler af hjortetak, ganske som man har fundet det i udenlandske flintminer.

Om formaalet med hele arbejdet gav de efterladte sager i skaktfylden efterhaanden god besked. Her laa temmelig meget affaldsflint, dels smaa og daarlige knolde, som ikke kunde bruges til noget, og dels rester efter store stykker, som er blevet anvendt. Paa fig. 8 ses to forarbejder til flintøkser, raat tilhuggede, firsidede stykker. De er knækket under arbejdet og derfor kasseret. Sammen med 36 lignende flint-forarbejder fra skakten viser de, at man har fremstillet halvfærdige økser. Flintknoldene har faaet den første tildannelse allerede lige oven for gruben, men maa være gjort færdige andetsteds, da der slet ikke fandtes affald fra den finere tilhugning. Samme indtryk fik man af de stykker, der kunde samles op i den moderne kridtgravnings flintbunker, og som kan stamme fra tidligere bortgravede skakter; ogsaa her var det kun grove forarbejder til økser, eller planker, som de hedder i fagsproget. Man synes med andre ord at have specialiseret sig i denne ene type.

Længst til højre paa fig. 8 er vist en utildannet flintknold, der er 37 cm lang, og som stammer fra et andet sted i kridtgraven. Den er – som saa mange

flintknolde paa stedet – af første klasses materiale og viser, at der forekommer raamateriale, som netop vil egne sig fortrinligt til fremstilling af økser.

Den første tilhugning af flintknoldene er foregaaet ved hjælp af haandstore sten af kvartsit og lignende haarde stenarter. Alene i skakt II laa der 16 slagsten, de fleste med mærker efter haardt brug. Et par større sten med tilsvarende knusemærker har sikkert været anvendt til andre formaal.

De store økseplanker giver ogsaa den eneste mulighed for at datere anlægget; det er tyndnakkede økser, man har villet fremstille, og følgelig maa det stamme fra en tidlig del af yngre stenalder (enten tidlig-neolitisk eller begyndelsen af mellem-neolitisk tid). I absolutte tal bliver det engang mellem 2500 og 2000 f. Kr.

Men spor af egentlig bosættelse i yngre stenalder fandt vi ikke. Ud over ting, som direkte hører med til minedriften, kom der ikke eet skaar og ikke eet flintredskab for dagen i grubernes fyld. I et lag leret sand lige oven paa selve skakt-fylden (angivet med prikket signatur paa fig. 5) laa der ganske vist nogle knogler af okse og en enkelt af svin; de kan stamme fra maaltider i forbindelse med mine-driften. Men i den rene fyld var der – bortset fra den allerede nævnte skrubbtudse – blot een enkelt dyreknogle (et lille stykke skinneben af kronhjort). Sammen med alle de andre oplysninger, vi efterhaanden har faaet om virksomheden, siger dette træk noget om pladsens karakter. Man har kun opholdt sig her for at bryde flint til økser. Om hele virksomheden kan man udmærket bruge et saa moderne klingende ord som industri. Arbejdet har været ikke blot vel organiseret, men ogsaa stort anlagt. For de to udgravede skakter er ikke de eneste; i kridtgraven er der set spor af mindst fire endnu, og i terrænet bagved skjuler sig sikkert adskilligt flere.

Det er meningen at fortsætte undersøgelserne i Hov, saa det er vel tidligt at give en afsluttende behandling af fundet. Foreløbig har det vist os det første sikre eksempel herhjemme paa en minedrift fra begyndelsen af yngre stenalder og i et format, som man skal helt til de berømte stenalder-bjergværker i Syd-England, Belgien eller Polen for at finde magen til.

Fig. 1. Alexander den Store. Pella i Makedonien c. 336-35 f. C.
Tetradrachme. 3 : 2.

Hellenistiske møntportrætter

ALEXANDER DEN STORE OG HANS EFTERFØLGERE

Af OTTO MØRKHOLM

I året 324 f. C. sendte Alexander den Store de græske byer i moderlandet, der var medlemmer af den makedonisk ledede korinthiske liga, en anmodning om at blive anerkendt som en guddom. Hans bedrifter i de foregående ti år under indtagelsen af Perserriket måtte forekomme hans samtidige af overmenneskelig art, og de græske byer efterkom da også opfordringen, tilsyneladende uden større protester. Denne begivenhed blev af vidtrækkende betydning. Det absolutte kongedømme af guddommelig indstiftelse, som blev de næstfølgende tre århundreders vigtigste styreform, har sin oprindelse i Alexanders krav om guddommelighed. Hans efterfølgere i de hellenistiske kongeriger i østen fulgte på dette punkt deres store forgængers eksempel. Som guder blandt mennesker (for at anvende Aristoteles' udtryk) ønskede de sig opfattet i forholdet til deres undergivne.

Intet steds er udviklingen mod det guddommelige kongedømme så tydeligt afspejlet som på de mønter, de forskellige herskere i den tidlige hellenistiske periode lod udsende. Afbildningerne på græske mønter er til alle tider i ganske overvejende grad hentet fra det religiøse område. Mens tidligere de græske guddomme og deres attributer havde været næsten enerådende som emner for stempelskærerne, dukker nu i hellenistisk tid herskerportrætterne op på mønternes forside. Herskeren havde selvbevidst indtaget sin plads blandt de udødelige guder.

Strax ved sin tronbestigelse i 336 f. C. indførte Alexander nye mønttyper i sit rige. Fra møntstedet Pella i Makedonien stammer en smuk tetradrachme

af sølv (fig. 1), der kan dateres til Alexanders første regeringstid, som påvist af Niels Breitenstein i en artikel om Alexander den Stores makedoniske handelscentre i „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark“ 1948, hvor metoderne til datering og lokalisering af hellenistiske mønter, specielt Alexanders, er udførligt behandlet. På forsiden ses hovedet af den unge, skægløse Herakles iført det karakteristiske løveskind, mens bagsiden er optaget af en fremstilling af den tronende Zeus, som på den fremstrakte højre hånd holder sin hellige ørn (på mønten her kan denne kun lige anes ved randen). Disse møntbilleder er udvalgt med stor omhu. Fra Herakles afledte det makedoniske kongehus sin oprindelse, og Zeus, gudernes konge, var den himmelske beskytter af den jordiske kongemagt. Da Alexander foretog sit erobringstogt i Asien, fulgte hans nye mønttyper ham. Overalt hvor han drog frem, overtog han de allerede eksisterende møntsteder og satte herfra de kolossale mængder af ædelmetal, som han fandt i den slagne Perserkonges skatkamre, i omløb. Fra Makedonien til Mesopotamien, fra Ægypten til Lilleasien blev de nye betalingsmidler kendt og værdsat. Under indtryk af Alexanders personlighed skete der imidlertid, i hvert fald i rigets østlige provinser, i løbet af nogle få år en forskydning i opfattelsen af møntbillederne. Da Alexanders bedrifter kunne tåle, og af ham selv og andre ofte blev gjort til genstand for en sammenligning med helten Herakles' arbejder, assimileredes i den almindelige bevidsthed de to skikkelser med hinanden, således at Alexander, Herakles' ætling, forvandlede til en ny Herakles. Der kan næppe være tvivl om, at sølvmønternes forsidebillede inden længe blev opfattet som en afbildning af Alexander selv, så meget mere som befolkningen i disse egne tidligere havde været vant til at se Perserkongen afbildet på deres mønter, omend i en ganske skematisk form uden nogen karakteristik af de forskellige konger.

Omkring 326 f. C. begyndte Alexanders største og betydeligste koloni, Alexandria i Ægypten, at tage del i udmøntningen af de almindelige Alexandertyper. Ved denne lejlighed skabte en betydelig kunstner et nyt Herakleshoved til sølvtetradrachmernes forside (fig. 2), der vandt en sådan yndest, at det efterhånden blev efterlignet i de fleste østlige møntsteder. En sammenligning med Pella-mønten fra 336 f. C. (fig. 1) vil bedst vise den nye types særpræg. Selve hovedet er rykket fri af den omgivende punkterede cirkellinie. Mens løveskindets manketotter på den makedoniske mønt er ordnet stift og tvunget i to parallelle rækker, er de på mønten fra Alexandria anbragt i tre rækker, hver enkelt manketot i levende bevægelse. Også Herakleshovedets forhår er langt friere behandlet. Ved selve ansigtstrækkene bemærker man, at munden er blevet mindre, mens hagen er fyldigere og mere dominerende og profillinien stejlere på den senere mønt. Med dette værk har kunstneren givet assimilationen af Alexander og Herakles synligt udtryk. Vi står overfor

2

3

4

Fig. 2. Alexander den Store. Alexandria c. 326-25 f. C. (Fs.). Fig. 3. Alexander den Store. Sidon 324-23 f. C. (Fs.). Fig. 4. Seleukos I. Seleukeia c. 300 f. C. Tetradrachmer. 3 : 2.

et idealbillede, der sammensmelter guden og herskeren. Dette fremgår især af den omstændighed, at man omtrent ved samme tid også i den store skulptur begyndte at fremstille Alexander med løveskind, således på den berømte Alexander-sarkofag fra Sidon, som almindeligvis dateres til årene umiddelbart efter Alexanders død i 323 f. C. Mønterne fig. 3 og 4, som er præget henholdsvis i Sidon i året 324-23 f. C. og i Seleukeia, Mesopotamiens hovedstad, omkring 300 f. C., kan tjene som eksempler på denne nye types vide udbredelse i Alexanderrigets østlige provinser. Ligheden mellem disse to mønters forsidebilleder og hovedet på mønten fra Alexandria er ganske tydelig. Mønten fig. 4 er udmøntet af Seleukos I, som i årene efter Alexanders død under de stadige kampe mellem de makedoniske generaler erhvervede kongemagten i Alexanderrigets østlige del og grundlagde det betydelige Seleukidenedynasti. Ligesom de fleste øvrige Diadocher, som Alexanders umiddelbare efterfølgere kaldes med en græsk betegnelse, prægede han i mange år Alexanders velkendte mønttyper, fra ca. 305 f. C. dog med den modifikation, at han nu anbragte sit eget navn og kongetitlen på mønternes bagside.

Den mest selvstændige og vel også den største statsmand blandt arvtagerne efter Alexander var Ptolemaios I, der sikrede sig Ægypten som sin del. Hans selvstændighed viste sig også i forhold til møntprägningen, hvor han som den første af efterfølgerne skred til en forandring af de fra Alexander overtagne typer. I 322 f. C. havde Ptolemaios med våbenmagt sikret sig Alexanders balsamerede lig, der var på vej fra Babylon, hvor han døde, til de makedoniske kongers gravplads i det gamle land. Nu blev det i stedet bragt til Ægypten, hvor det efter et ophold i den gamle hovedstad Memphis blev endeligt bisat i Alexandria under pragtfulde ceremonier, der skulle vidne om Ptolemaios' ærbødige hengivenhed for sin forgænger. Et lignende formål har sikkert den på samme tid, omkring 320 f. C., gennemførte forandring af sølvmønternes forside haft (fig. 5). Alexanders guddommelighed er her ganske håndgribeligt udtrykt. På hovedet bærer han en elefanthud, der skal bringe hans forunderligste bedrifter, de sejrige kampe i det fjerne og sagnomspundne Indien, i erindring. Her havde grækerne for første gang for alvor lært krigselefanter at kende, en smertefuld erfaring, som de sent glemte. Om panden bærer han herskerdiademmet og foran ørerne, halvt dækket af elefanthuden, ses hans guddommelige fader Ammons vædderhorn. Endvidere har kunstneren tænkt sig ham iført Zeus' og Athenas magiske kappe, ægiden, af hvilken man kun ser lukningen i halsen, der består af to slanger bundet i knude. Anvendelsen af så mange forskellige gudeattributer på et og samme portræt kan forekomme besynderlig. Som det ses af et hoved i Nationalmuseets Antiksamling (fig. 6), der hidrører fra romersk kejsertid, men utvivlsomt går tilbage til en alexandrinsk original fra tidlig hellenistisk tid, har den samme Alexandertype med elefantskind og vædderhorn været kendt og anvendt i den store skulptur. Det ligger da nær at antage, at møntportrættet er en efterligning af en statue, muligvis en kultstatue, rejst i Alexandria i forbindelse med heltens bisættelse der. Ptolemaios har øjensynligt villet udnytte den prestige, som denne begivenhed gav ham, til et propagandafremstød, og i denne hensigt har han indført det nye Alexanderportræt på sine mønter.

Nogle år senere, omkring 315 f. C., ændredes også fremstillingen på sølvmønternes bagside. Den tronende Zeus erstattes af en kæmpende Athena udrustet med skjold og lanse, men mønterne udsendes dog stadig i Alexanders navn (fig. 7). Samtidig bliver forsides portræt på visse punkter ændret i udførelsen. Selve møntblanketten bliver tyndere og frembyder derved en større billedflade. De enkelte ansigtstræk er følgelig forstørret op og i højere grad idealiserede. Bemærk f. x. næsens klassiske form. Over diademmet ses nu Alexanders forhår i den fra hans skulpturer kendte anordning, hvor de to midterste lokker rejser sig i vejret og bølger ned til hver sin side. Sam-

Fig. 5. Ptolemaios I. Alexandria c. 320 f. C. (Fs.). Tetradrachme 3 : 2. Fig. 6. Alexanderportræt i Nationalmuseets Antiksamling. Romersk kejsertid.

tidig er møntens relief fladere, hvorved den kunstneriske virkning er betydeligt forringet.

En fryd for øjet er derimod Lysimachos' opfattelse af den guddommelige Alexander. Lysimachos, der efter Alexanders død blev hersker i Thrakien, skabte sig efter den sejr, som han i året 301 f. C. sammen med Seleukos af Syrien vandt over Antigonos Enøje og hans søn Demetrios, et rige, der foruden Thrakien omfattede store dele af de besejredes besiddelser i Lilleasien. Her udmøntede han fra ca. 297 f. C. til sin død i 281 f. C. en uhyre omfattende serie sølv- og guldmønter i sit eget navn og med nye typer. På forsiden ses et idealiseret Alexanderhoved, kendetegnet ved herskerdiademmet og Ammons vædderhorn, der igen skal vise hans guddommelige oprindelse. På bagsiden findes en siddende Athena med hjelm på hovedet og skjold og lanse ved sin side. Hun holder på sin fremstrakte højre hånd en figur af Nike, sejrens gudinde, som bekræfter Lysimachos' navn til minde om hans store sejr. Denne fremstilling har tjent som forbillede for mange senere stempelskærere; således er endnu Britanniafiguren på de engelske penny-

Fig. 7. Ptolemaios I. Alexandria c. 315 f. C. Tetradrachme. 3 : 2.

8

9

10

11

Fig. 8. Lysimachos af Thrakien c. 297–281 f. C. Tetrachmer. Fig. 8. Pergamon. Fig. 9. Phokaia (Fs.). Fig. 10. Magnesia ved Maianderfloden (Fs.). Fig. 11. Ephesos (Fs.). 3 : 2.

stykker af i dag en direkte efterkommer af Lysimachos' Athena. Fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings rige serie af disse mønter, hvis videnskabelige bearbejdelse for øvrigt blev påbegyndt for 100 år siden af den danske numismatiker Ludvig Müller, der udsendte sit værk „Den thraciske Konge Lysimachus's Mynter“ i 1858, gengives her fire eksemplarer fra forskellige møntsteder i Lilleasien (fig. 8–11). Mønten fig. 8 hidrører fra Pergamon i Mysien, mens fig. 9–11 viser mønter, som med større eller mindre sikkerhed kan henføres til byerne Phokaia, Magnesia ved Maianderfloden og Ephesos, alle beliggende i Ionien. I betragtning af at disse byer ligger i det samme geografiske område med de bedste muligheder for en livlig indbyrdes for-

bindelse, og at mønterne er præget indenfor et tidsrum af højst 16 år, virker det ved den første betragtning meget overraskende, at Alexander-hovedet på forsiden er faldet så forskelligt ud. Af fælles træk kan kun nævnes den karakteristiske ordning af forhåret og det let opadvendte blik. Dette sidste fænomen leder tanken hen på Plutarchs beskrivelse af billedhuggeren Lysippos' fremstilling af Alexander, der netop berømmes, fordi den forener dette „fugtige“ blik, som Plutarch kalder det, med et mandigt og løveagtigt udtryk. Mønten fra Phokaia (fig. 9) har den fremstilling, der minder mest om de tidligere behandlede Alexander-portrætter. Profillinien, hagens og underkæbens form og de meget kraftige øjenbrynsbuer genkendes både fra Ptolemaios' Alexander-mønter og fra den tidligere anvendte Alexander/Herakles-type. Hovedet på mønten fra Pergamon (fig. 8) virker forbavsende ungdommeligt, hvilket delvis skyldes det korte hår og den frie, spændstige hovedrejsning. Man får indtryk af, at stempelskæreren har villet fremstille Alexander som ubekymret yngling snarere end som verdenshersker. Afgjort ældre virker portrættet fra Magnesia ved Maianderfloden (fig. 10). Hovedrejsningen er den samme som på fig. 8, men den let krogede næse og den bestemte mund giver ansigtet et udtryk af energi og viljestyrke, ja, næsten vildhed, som yderligere understreges af hårets dans om hovedet. Den lidenskabelige side af Alexanders natur, som man mener, han arvede fra sin moder Olympias, har næppe fundet klarere og bedre udtryk i kunsten. I den skarpeste modsætning til dette portræt står møntbilledet fra Ephesos (fig. 11). De enkelte ansigtstræk i det stort tegnede hoved er ret grove, således den stærkt fremspringende næse og den fyldige, let åbne mund. De kødfulde kinder og den ganske svagt antydende dobbelthage bringer snarest en velnæret civilist i erindring; al fyrighed er som blæst væk.

Stillet overfor disse så vidt forskellige opfattelser af Alexander fristes man til at spørge, om man i det hele taget har mulighed for at danne sig en pålidelig forestilling om Alexanders udseende ved møntbilledernes hjælp. Svaret på dette spørgsmål må blive benægtende. De forskellige Alexander-portrætter er alle idealiserede i en sådan grad, at portrætlighed i egentlig forstand er udelukket. Allerede de i Alexanders levetid prægede mønter viser et konventionelt og idealiseret portræt uden forbindelse med virkeligheden.

Da Lysimachos begyndte at udsende sine nye mønter, ca. 25 år efter Alexanders død, har hans stempelskærere været meget frit stillet. Herskerdiadem og Ammons vædderhorn var ganske vist på forhånd givne. Endvidere havde sådanne træk som arrangementet af forhåret og det opadvendte blik, takket være Lysippos' indflydelse, vundet deres faste plads i alle gengivelserne af Alexander. Men andre indskrænkninger gaves ikke. Deraf de

12

13

Fig. 12. Ptolemaios I. Kyrene c. 305 f. C. Guldstater. 2 : 1. Fig. 13. Ptolemaios I. Alexandria 301-284 f. C. Tetradrachme. 3 : 2.

vidt forskellige, af de enkelte kunstnere stærkt personligt prægede løsninger af den stillede opgave, som gør Lysimachos' mønter til den mest afvexlende, og tillige den kunstnerisk mest værdifulde, serie indenfor Diadoch-prægningerne.

Den tidlige hellenistiske tid så imidlertid også en mere realistisk portrætkunst opstå, knyttet til billedet af den levende, guddommeliggjorte hersker. Igen var Ptolemaios af Ægypten først med det nye. I året 305 f. C., samtidig med at han og de øvrige arvtagere efter Alexander antog kongenavn, udsendte han en ny guldmønt, på hvis forside man ser hans portræt, med herskerdiademmet om panden og ægiden om halsen, mens bagsiden knytter forbindelsen med fortiden ved at fremstille den guddommelige Alexander stående i en triumfvogn trukket af fire elefanter og med Zeus' lynild i højre hånd (fig. 12). Portræthovedet bærer særprægede ansigtstræk, selvom en vis idealisering stadig kan fornemmes, tydeligst ved næsens klassiske form. Nærmest overdrevent realistisk virker portrættet på forsiden af de sølv-tetradrachmer, som Ptolemaios påbegyndte at udmønte i 301 f. C. efter det store og afgørende slag ved Ipsos (fig. 13). Profilen virker bevæget og urolig, et forunderligt system af kurver, der afløser hinanden. De enkelte træk er

fremhævet på en næsten karikerende måde. Den klassiske næse er blevet krum og hængende, og underansigtet domineres af en udpræget „galochehage“, som franskmændene kalder det. Alligevel er portrættet af udmærket virkning. Ptolemaios' energi og handlekraft kommer tydeligt til udtryk.

Mens Alexanders øvrige arvtagere vedblev at afbilde den store forgænger på deres mønter, blev Ptolemaios' eksempel fulgt af Antigonos' søn, Demetrios med tilnavnet Poliorketes eller „Stadsbelejrer“, en person, der i interesse kun står tilbage for den store Alexander, som en kort oversigt over hans liv vil vise.

Selv i den uhyre omtumlede periode, som fulgte Alexanders død, var omskiftelserne i Demetrios' løbebane et særsyn. Efter den store sejr, som han i 306 f. C. vandt over Ptolemaios af Ægypten i søslaget ved Salamis på Cypern, blev han hilst med kongenavnet af sin stolte fader, et eksempel, der hurtigt efterfulgtes af hans konkurrenter i de andre hellenistiske riger. Fem år senere, i 301 f. C., led hans fader det store nederlag ved Ipsos overfor Lysimachos og Seleukos og fandt selv sin død på slagmarken. Demetrios' indflydelse var dermed reduceret til intet, men takket være sin dygtighed og sin mægtige flåde, der beherskede Ægæerhavet, vandt han sig efter nogle års hårde kampe et nyt kongerige i Makedonien. Atter drejede hans lykkes hjul, og efter knap 6 års regering (294–288 f. C.) brød hans magt i Makedonien sammen, idet hans undersåtter gjorde oprør. Efter yderligere et par års kampe i Lilleasien måtte han overgive sig til Seleukos, og det milde fangenskab, som denne holdt ham i, tog så stærkt på hans foretagsomme natur, at han ikke så anden udvej end hurtigst muligt at drikke sig ihjel. Til dette omskiftelige livsløb svarede en sammensat natur. Hans energi, navnlig i krisesituationer, var uden lige, mens han i mere rolige tider hengav sig til excesser uden at bekymre sig om land og rige. Endvidere var hans udseende og optræden så fornem og kongelig, at folk vendte sig om på gaden for at se efter ham, og hans ry som kvindebedårer var uden sidestykke i samtiden. Som man ser, en fuldendt romanfigur. Af dette bemærkelsesværdige menneske har vi udmærkede møntportrætter bevaret. Fig. 14 viser en drachme fra Ephesos præget ret kort efter slaget ved Ipsos, hvis portræthoved kun er ganske svagt idealiseret. De individuelle træk er tydelige, især den let svajede næse og den sammenknebnede, bekymrede mund, der får den afbildede til at virke midaldrende. Da Demetrios var født i 336 f. C., har han på dette tidspunkt været højst 40 år gammel, en alder der passer meget godt til portrættet. Om hovedet bærer han diademmet og fortil anes et tyrehorn, der viser hen til hans guddommelighed som hersker. Tyren er symbol på Poseidon, havets hersker, der var skytsgud for Demetrios

og hans flåde, og som ses afbildet på møntens bagside i færd med at udslynge sin trefork. Ved visse lejligheder optrådte Demetrios ligefrem som søn af Poseidon. Han yndede i det hele taget at fremstille sig på lige fod med guderne, som hans skandaløse optræden i Athen viser. Her flyttede han ind i Parthenon-templet på Akropolis, under påberåbelse af, at han var Athenas broder, og fyldte den jomfruelige gudindes tempel med svirebrødre og hetærer.

Med dette glimrende portræt af en interessant person er oversigten over de græske montportrætter i den tidlige hellenistiske tid til ende. To strømninger har sit udspring i denne periode: en idealiserende retning, som repræsenteres af Alexander-portrætterne, og en realistisk retning, der finder udtryk i de individualistiske portrætter af Ptolemaios og Demetrios Poliorketes. Begge strømninger fortsætter ned gennem hele oldtiden med snart den ene, snart den anden i forgrunden, og det er den ældste hellenistiske tids betydning på portrættets område, at den så klart har formuleret begge disse muligheder.

Fig. 14. Demetrios Poliorketes. Ephesos c. 301-295 f. C. Drachme. 2 : 1.

Museumsdirektor Bernhard Olsen i Frilandsmuseets gamle indgang. 1910.

Frilandsmuseet

Af KAI ULDALL

FRILANDSMUSEET ved Sorgenfri, som nu i betydelig udvidet skikkelse udgør Nationalmuseets 7. afdeling, blev stiftet af museumsdirektør Bernhard Olsen som såkaldt „Bygningsafdeling“ af Dansk Folkemuseum. Sammen med dette blev Frilandsmuseet overtaget af Nationalmuseet i 1920. Indtil 1941 lå Frilandsmuseet administrativt under Nationalmuseets 3. afd., Folkemuseet.

Ligesom Bernhard Olsen havde fulgt svensk eksempel ved oprettelsen af Dansk Folkemuseum, således også ved Frilandsmuseet. Dets forbillede var det store og populære udformede „Skansen“ i Stockholm (1891) og, måske ikke mindst, det lille på gammel dansk grund beliggende skånske bygningsmuseum ved Kulturhistoriska Museet i Lund (1892). Bernhard Olsen understregede dog stærkt, at de første bygningsflytninger til en art Frilandsmuseum fandt sted i Norge ved Kong Oscar den 2dens initiativ (1881 og følgende år på Bygdøy, nu Norsk Folkemuseum). Men åbenbart har Bernhard Olsen selv

undfanget ideen til et frilandsmuseum, inden den realiseredes i Norge og Sverige. I „Vejviser i Bygningsmuseet i Kongens Have“ 1897 udtaler han: „Ideen til det fik jeg under Forarbejderne til den kunstindustrielle Udstilling, som holdtes i Kjøbenhavn i Sommeren 1879. Efter Kammerherre Worsaaes Opfordring tog jeg mig paa at ordne en Afdeling for Landbostanden, hvis særlige Kulturforhold vore Museer endnu ikke havde inddraget under deres Omraade. Det stod mig straks klart – – –, at Tingene maatte sættes, som de var bestemt til at staa i Livet, og at Udstillingen maatte ordnes i Interiører fra de forskjellige Landsdele – – –. Paa Rejserne, der gik forud, kom jeg til Nørre Skaane, navnlig til Øster Göinge Herred. Her saa jeg for første Gang Huse af Bulværk med Aastag, med Overlys i Stuen gennem Vindøjet i Taget – – –. I disse Stuer var alt inden Døre voxet ud af den arkitektoniske Form og saa nøje knyttet til den, at omtrent hver enkelt Ting havde sin faste Plads og nødig burde skilles fra den. Senere – – – omtalte jeg til Worsaae – –, at saadanne Huse ikke maatte savnes i et vordende Folkemuseum. Worsaaes Blik var som altid fremskuende og klart, og han bifaldt fuldtud Princippet“.

Ligesom det fra første færd var tanken, at det som selvstændig institution oprettede Dansk Folkemuseum (stiftet 1881, åbnet 1885 i Panoptikonbygningen i København) senere skulde forenes med det ældre Nationalmuseum for at danne fortsættelse af dettes kronologiske samlinger for tiden efter 1660, således havde Bernhard Olsen også ønsket, at en frilandsafdeling skulde ligge direkte knyttet til hovedmuseet.

Allerede i 1880'erne var spørgsmålet om en større bygning til Nationalmuseet fremme, og der var fremsat planer om et nyt bygningskompleks i Rosenborg Have. Bernhard Olsen foretrak en placering af Nationalmuseet og Folkemuseet på Rosenborg Eksercerplads, og dette blev årsag til, at han i Folkemuseets styrelse, hvori direktøren for Nationalmuseets historiske afdeling, Henry Petersen, havde sæde, opnåede tilslutning til at købe enkelte gamle bønderbygninger. „foreløbigt et Par fra de skaanske Landsdele“, og til at flytte disse til det sydvestre hjørne af Rosenborg Have. I eftersommeren 1897 åbnede „Bygningsmuseet i Kongens Have“. Det kom kun til at bestå af et stuehus fra Halland og et lofthus fra Smålands grænse imod Blekinge, hvilken tidligere danske landsdel dette hus egentlig skulde repræsentere.

Allerede på åbningsdagen tegnede det imidlertid til, at planen om nye museumsbygninger ved Rosenborg måtte opgives. På et møde i Folkemuseets styrelse 10. august 1897 kunde Nationalmuseets nye repræsentant, direktør W. Møllerup, meddele, at Rosenborgplanen havde mødt modstand, og at man nu måtte overveje at udvide Nationalmuseet ved tilbygninger til Prinsens Palæ. Såfremt Folkemuseet vilde holde fast ved en beliggenhed sammen med „Friluftsmuseet“, vilde dette være eneste hindring for en forening af Natio-

nalmuseet og Dansk Folkemuseum, der hørte naturligt sammen. I et følgende møde enedes styrelsen om at gå ind for en udvidelse af Prinsens Palæ. „Bygningsafdelingen“ eller Frilandsmuseet skulde have sin egen beliggenhed.

Det måtte under disse forhold stå klart, at forudsætningerne for Frilandsmuseets anbringelse i en del af Rosenborg Have, der kun bød på yderst begrænset plads, var bristet. Der måtte søges et større og friere areal. På en række følgende møder i Folkemuseets styrelse og komité drøftedes forskellige muligheder. Bernhard Olsen havde på et tidspunkt forhandlet dels med Landhusholdningsselskabet, hvorunder det i 1888 stiftede „Dansk Landbrugsmuseum ved Lyngby“ oprindeligt sorterede, dels med Landboskolen i Lyngby og dennes genbo Grundtvigs Højskole, to institutioner, som ejede betydelige arealer nord for Sorgenfri Slotspark. „Grundtvigs Fond“ var villig til for 200 kr. om året at overlade Folkemuseet „en uopsigelig Ret til at opføre Bygninger paa Fondens ejendom ved Lyngby“. Der fremførtes dog forskellige betæneligheder mod en sådan ordning, bl. a. fordi det tilbudte areal direkte nord for højskolens bygninger var ret begrænset. Folketingsmand I. C. Christensen, som nu var blevet medlem af styrelsen, mente, at beliggenheden nord for Sorgenfri var for afsides og henviste til Søndermarken eller Østre Anlæg, medens andre så muligheder bl. a. i eller ved Frederiksberg Have. På et møde den 30. juni 1899 fremtvang Bernhard Olsen en afgørelse, idet han fremlagde et tilbud om salg af en parcel på godt 6 ha af Virumgaardens jord nord for Sorgenfri Slotspark. Bernhard Olsen var selv villig til for egen regning at købe en større del af dette areal for at holde det som reserve for museet, medens dette foreløbigt blot behøvede at overtage ca. 2 ha. Man enedes om denne ordning, og det areal øst for Kongevejen, som nu er den gamle kerne i Frilandsmuseet ved Sorgenfri, blev købt i 1899. De to små sydsvenske huse fra Rosenborg Have blev flyttet dertil og forøget med to større bygninger, som Bernhard Olsen allerede før grundkøbet havde stillet forslag om at erhverve, nemlig Ostenfeldgården fra Sydvestslesvig og Næsgården fra Nordskåne. Med disse fire bygninger åbnedes Frilandsmuseet eller, som det dengang officielt benævnedes „Bygningsmuseet“ den 24. juni 1901. Betegnelsen „Friluftsmuseum“ var undertiden brugt under bestyrelsens forhandlinger. Den endelige udformning af museets navn „Frilandsmuseet“ skyldtes Folkemuseets assistent fra 1894 og senere leder (1920–1941), museumsinspektør Jørgen Olrik.

Af betydning for valget af den dengang ret afsides plads nord for Sorgenfri var det, at her fandtes to kendte større ungdomsskoler. Tungest vejede dog naboskabet til Dansk Landbrugsmuseum.

Det er påfaldende, at Frilandsmuseet i sine første år kun hentede sine erhvervelser fra landsdele, der ikke mere hørte under Danmark: de syd-

svenske landskaber og Sydslesvig. Museets grundlægger – selv veteran fra 1864 – har utvivlsomt ønsket, at de gamle bygninger skulde minde om, hvad der tidligere havde været dansk. Men sikkert har det også haft betydning, at den generation, som skabte de første folke- og frilandsmuseer, endnu ikke havde frigjort sig helt fra den ældre betragtning, at en museumsgenstand – bortset fra rent arkæologiske fund – måtte have en vis kunstnerisk værdi eller i alt fald måtte besidde noget i retning af et monumentalt præg. Folkemuseernes samlinger af ældre bondekultur var en tid lang næsten udelukkende begrænset til at omfatte folkekunstens frembringelser. Det var egentlig Landbrugsmuseet, der først anerkendte den historiske værdi af de simple redskaber, og senere fulgte frilandsmuseerne med, fordi køkken, bryggers og udhuse i de gamle bønderbygninger nu engang skulde have udstyr.

Da Frilandsmuseet blev til omkring århundredskiftet, følte man sig, trods R. Mejborgs undersøgelser, ikke overbevist om, at de mange gamle bønderbygninger i Danmark kunde byde på større historiske værdier. De gjorde et fattigt og almindeligt indtryk i modsætning til de særprægede tømmerhuse på de svenske frilandsmuseer og til den ejendommelige saksiske hustype fra Sydslesvig. Det er betegnende, at Bernhard Olsen i styrelsesmøder 1896 og 97 over for et forslag om at erhverve bygninger fra de nuværende danske landsdele oplyste, at „de danske dels vare af en anden Karakter dels altfor store“ og senere ifølge referatet „fremhævede det vanskelige i at faa gamle danske Huse“. Henry Petersen gjorde ved sådan lejlighed opmærksom på, at der i alt fald i købstæderne fandtes renæssancebygninger af betydning.

De forholdsvis beskedne krav om plads, som Frilandsmuseets grundlægger stillede, selv efter at museet var flyttet til Sorgenfri, skyldtes således den antagelse, at de gamle bønderbygninger i det nuværende Danmark ikke, eller i alt fald kun undtagelsesvis, vilde være af interesse. Hertil kom, at Bernhard Olsen ved valget af sine bygninger ikke lagde stærkere vægt på kultur-geografiske variationer eller indbyrdes afvigende bygningskonstruktioner, end sigte på de sociale forskelle, der repræsenteres i ældre huse. Han koncentrerede sig om at lade museet illustrere en kronologisk udviklingslinie, hvorfor der blev gjort kort rede i indledningen til museets ældre vejledere: „I Valget af Gaardene og deres Rækkefølge er det søgt at paavise den Traad, der gaar gennem Udviklingen af den danske Husbygning, særlig Landbrugets, under Menneskenes Samvær med Husdyrene og Ildstedets skiftende Former“. Efter at en fra Koloni-udstillingen i København 1905 erhvervet kopi af et Færøhus var rejst i museumsparken, kunde vejlederen gøre nærmere rede for denne udviklingslinie: „I den første af vore Gaarde, den sydslesvigske fra Ostenfeld ved Husum, af den saakaldte „saksiske“ Bygningsform, et Røghus, skorstensløst, med Arneilden brændende frit paa

Frilandsmuseet fra sydøst. 1905. I forgrunden Bernhard Olsens haveanlæg ved Ostenfeldgården. Bag denne ses taget af det tidligere store træmagasin ved museets første indgang.

Gulvet, levede oprindelig Mennesker og Kvæg under samme Tag i ét stort Rum, udelt af Tværvægge, og Huset endte ved Arnegavlén. Gaarden er Egebindingsværk, tildels med klinede Tavl – – – Det andet Led i Rækken er et Hus fra Færøerne, bygget af Stene og Jord, med et indre Hus af Træ. Mennesker og Kvæg lever endnu i ét Hus under samme Tag. Stalden er adskilt fra Beboelsen med Tværvæg. Skorstenspipe af Træ. – Det tredje Led er en nørrehallandsk Stue af Buller i Fyr. Her er Kvæget flyttet ud af Vaaningshuset og henvist til Udhuse i Nærheden, ofte parallelle med Vaaningén. Muret Skorstenspipe findes i Opholdsstuen. – Fjerde Led er en nørreskaansk Tvillinggaard fra Næs ved Hesleholm i Vestre Gøinge Herred, bygget af liggende Egeplanker mellem Stolper. Her har Længerne en sluttet, retvinklet Form, der lukker om en Gaardsplads – – – Det er den dansk-skaansk-sønderhallandske Gaardform, der afslutter en udvikling fra Oldtiden til vore Dage“.

Ud over disse fire bygninger rummede museet i sine første år kun det ovenfor omtalte lofthus samt en såkaldt badstue med røgovn fra Småland. Derimod ingen repræsentation for Jylland eller Øerne.

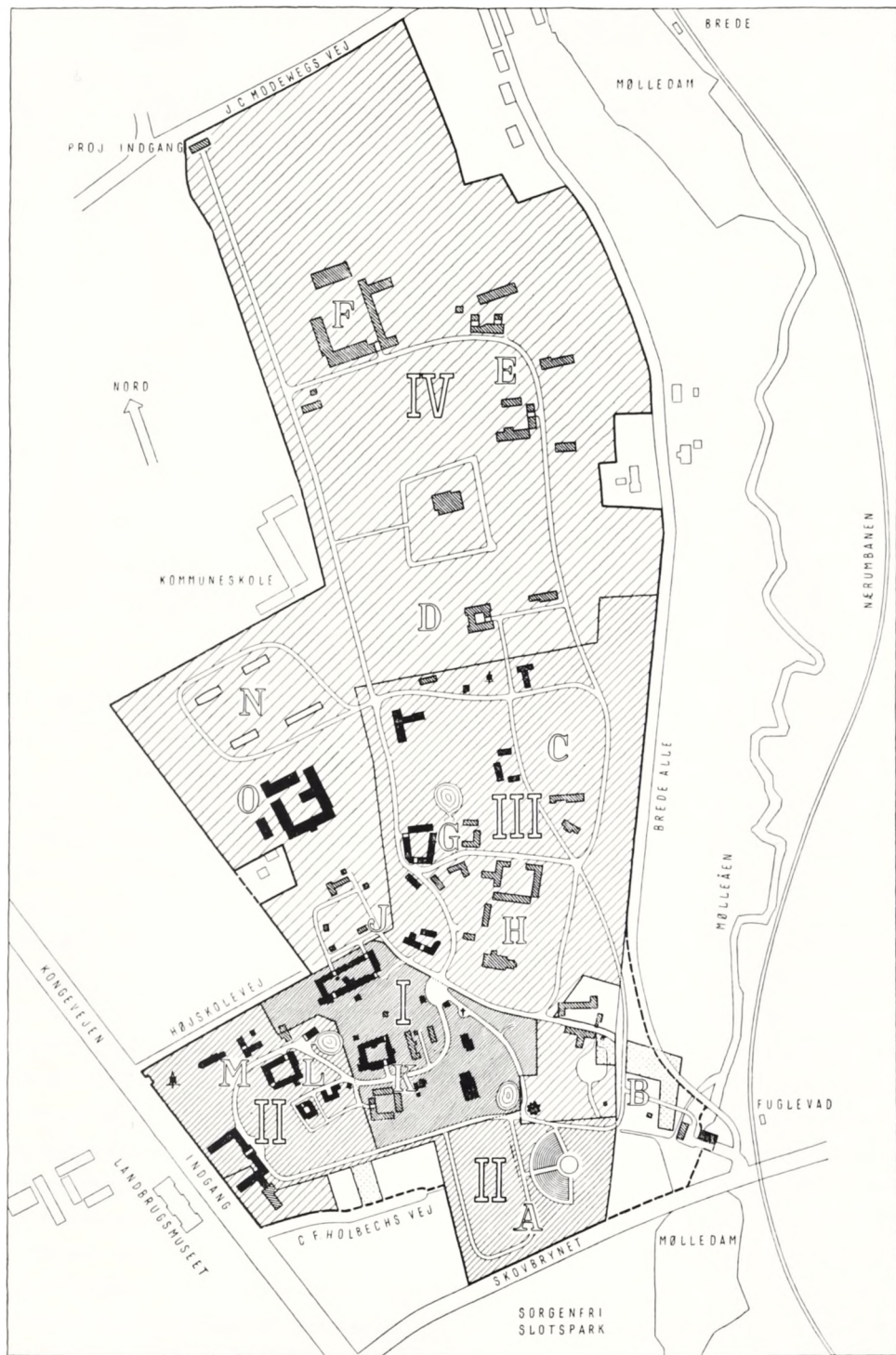
I de sidste år, inden Bernhard Olsen, 84 år gammel, i 1920 overdrog Folke- og Frilandsmuseet til Nationalmuseet, havde han dog selv åbnet blikket for videre synspunkter med hensyn til bygningsanskaffelserne. Dette skyldtes navnlig forbindelsen med den unge, vidtfavnende museumsmand Chr. Axel Jensen, som i 1910 blev medlem af Folkemuseets styrelse, og som

på sine mange rejser for Nationalmuseets 2. afdeling nu og da havde ofret tid på at undersøge gamle bøndergårde. I Chr. Axel Jensen fik Bernhard Olsen, der hidtil havde stået ret alene og fortrinsvis havde haft tilknytning til svenske kolleger, nu en medarbejder, som på en overbevisende måde forstod at gøre rede for værdien af de gamle danske bønderbygninger med deres egnsprægede variationer og ærværdige, nedarvede konstruktionsformer. Følgen af dette samarbejde blev, at der i det sidste tiår før 1920 blev overflyttet en fiskerbod fra Nymindegab, en gård med bulbygninger fra Kolding-Haderslevvegnen og en sulebygget jysk gård af primitivt, lerklinet bindingsværk fra Salling samt et af hollandsk-frisisk kultur påvirket skipperhus fra Fanø. – Havde mulighederne for også at erhverve enkelte købstadshuse flygtigt været berørt i museets første år, så blev denne tanke nu opgivet,

T. h.: Plan over Frilandsmuseets arealer 1958 med nuværende og projekteret bebyggelse samt planlagt udvidelse. Tegnet af F. Kirk. I. Areal 1901–20. II. Udvidelse 1920. III. Udvidelse 1940. IV. Grunderhvervelser 1953 og 1957. Punkteret: Mindre grundkøb 1940–54. Bygninger med sort udfyldning er genrejste. Bygninger med skravering er endnu ikke genopbyggede men for en del allerede erhvervede og magasinerede. Bygninger uden udfyldning i gruppen N er ikke nærmere planlagt. – A. Festplads. B. Vandmøller. C. Jyske hede. D. Vestjylland og Vestslesvig. E. Østslesvig. F. Herregård. G. Østjylland. H. Jysk præstegård og kirke. J. Skånske landskaber samt Bornholm. K. Sjælland. L. Fyn. M. Lolland. N. Rekonstruerede oldtidshuse. O. Værksteder og magasiner (tidligere landboskole).

Plan over Frilandsmuseet med omgivelser 1920. Tegnet af F. Kirk. I. Det oprindelige museum med bebyggelse. II. Bernhard Olsens private arealer, købt til museet 1920. – Indgangsbygningen fortsætter med det store træmagasin.

efter at købstadsmuseet „Den gamle By“ i Aarhus var oprettet og overtog denne side af bygningskulturen. Frilandsmuseet skulde udelukkende repræsentere bebyggelsen på landet.

Efter at Frilandsmuseet administrativt var blevet underlagt Nationalmuseet, blev de yderst små midler, der hidtil havde stået til disposition, noget forøget. Større betydning fik det dog, at personalet blev udvidet bl. a. med en arkitekt, således at systematiske undersøgelser af landets gamle bønderbygninger kunde påbegyndes. Først efter års forløb, og ikke mindst efter oprettelsen af Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser, har man kunnet indhøste et mere indgående kendskab til materialet; men allerede tidligt stod det klart, at et antal nøje udvalgte gamle huse måtte findes i museet, såfremt dette skulde sættes i stand til at give en oversigt over fortidens bebyggelse på landet. Disse anskaffelser hastede stærkt, da den sociale og tekniske udvikling, ikke mindst efter ophævelse af lens- og stamhuse og fæstegodsets overgang til selveje, førte til ombygning eller nedrivning netop af de ældste og for museet mest værdifulde bygninger. Dette forhold i forbindelse med museets beskedne virkemidler nødvendiggjorde, at et antal gamle gårde og huse måtte erhverves, opmåles og hjemføres, men midlertidigt magasineres på langt sigt. Dog lykkedes det i løbet af de første år efter 1920 at genopføre en sjællandsk stubmølle fra Karlstrup, en lille sydsvensk skvatmølle og et enlænget højremshus fra Agger ved Vestkysten. Andre bygninger, således bl. a. Danmarks ældste bondegård i Jylland og en særlig værdifuld sjællandsk gård, gik imidlertid tabt for museet.

En anden bekymring føjede sig dengang til: Museumsarealet var for lille til det antal bygninger, der nu skulde erhverves. Efter at Bernhard Olsens private grunde var købt i 1920 og inddraget i museumsparken, omspændte denne ialt godt 6 ha, og der syntes ikke at være udvidelsesmuligheder, idet Grundtvigs Højskoles areal og en mellemliggende vej spærrede for den eneste større mulighed, nemlig imod nord. Hertil kom, at museets beliggenhed var ret afsides, før S-toget og trolleyvognen nåede frem til Sorgenfri, således at besøget og dermed også entréindtægten var ret utilfredsstillende. Da Frilandsmuseet i 1926 fejrede sit 25-års jubilæum, lå det maksimale årsbesøg på ca. 10.000 gæster, og det havde tidligere været betydeligt lavere.

Omtrent på dette tidspunkt nærmede sig afgørelsen af det gamle spørgsmål om nybygning for Nationalmuseet og Folkemuseet. Der viste sig da inden for det af folketingsretten til sagens behandling nedsatte udvalg interesse også for Frilandsmuseets sag. Igen opstod den tidligere drøftelse om, hvorvidt Folkemuseet helt eller delvis skulde forenes med Nationalmuseets danske samlinger eller knyttedes til sin frilandsafdeling, hvortil der i sidste tilfælde måtte findes en anden, staten tilhørende større grund nærmere hovedstaden.

Frilandsmuseet 1951. Fynske bygninger og lollandsk hus.

Museets egne medarbejdere foreslog arealet imellem Frederiksberg Have og Pilealleen, idet der var mulighed for også at erhverve Frederiksberg Slot, og fra anden side fremsattes forslag om Arsenaløen. Sagen vakte almindelig interesse, og der stilledes i dagspressen adskillige forslag, bl. a. om Bellahøj og den daværende Cottagepark ved Klampenborg. En løsning meldte sig omsider af sig selv, idet Grundtvigs Højskole besluttede sig til at flytte, og denne blev, sammen med en parcel af Landboskolens marker, tilbudt museet samtidig med, at Lyngby-Taarbæk kommune viste sig villig til at nedlægge den vej, der begrænsede museet imod nord, og erstatte den med en ny syd for museumsparken. Loven om Nationalmuseets og Folkemuseets bygningsforhold af 26. april 1933 sikrede Frilandsmuseet en ekstraordinær bevilling på 500.000 kr. For dette beløb købtes de ovennævnte arealer, ialt ca. 10 ha, ligesom et par spærrende villaer ved Kongevejen blev købt til nedbrydning og afløst af den nuværende, trefløjede indgangsbygning og restaurant. Ved sidstnævnte foranstaltning lykkedes det at skyde museets indgang, der hidtil havde ligget ret afsides ved en bivej, frem til Kongevejen. Som følge heraf sløjfedes det fremmedartede, nye norske bjælkehus, der hidtil havde dannet indgangsbygning, og det bagved liggende, skæmmende, store træmagasin med udstilling af genstande, der nu fik plads i Nationalmuseet, samtidig med at den tidligere højskoles bygninger kunde inddrages til magasin og værksteder.

Arbejdet med genrejsning af gamle bygninger blev nu atter taget op og koncentreredes især om museets fynske afdeling, idet Lundagergården, Aaruphuset og Ørbæk-smedien og senere Kirke Søby-huset blev rejst om en åben byplads med gadekær og bystævne. Først nu begyndte museet at få præg af bebyggelsen fra det nuværende Danmark. – I 1940 var de nye arealer imod nord lagt under parken, som herved voksede til 16 ha, og omtrent samtidig erhvervedes Fuglevad vindmølle og grunden med festpladsen øst derfor, der hidtil havde tilhørt Landbrugsmuseet. På det nye terræn imod nord opførtes kommandørgården fra Rømø, Kølvragegården fra Karup Hede, den østjyske gård fra True, senere pottemagerhuset fra Sorring og den tangtækkede Læsøgård, ligesom det hallandske stuehus nu kunde få en bedre plads og – takket være imødekommenhed fra den svenske rigsantikvar og Varbergs Museum – suppleredes med sine manglende udbygninger. På det gamle terræn voksede Pebringegården, landarbejderhuset fra Englerup og det lille sprøjtehus fra Kirke Saaby op som begyndelsen til et stykke sjællandsk landsbygade, og de lollandske huse fra Taagense og Dannemare føjedes til.

Samtidig med denne udvidelse af parken foretoges en gennemgribende omlægning deraf, og der lagdes en ny dispositionsplan for bygningernes placering. Museets grundlægger havde ved anlæggelsen af Frilandsmuseets park fået udløsning for sin af betydelige erfaringer ledsagede interesse for havevæsen, en interesse, som tidligere havde givet sig værdifulde udslag under hans ledelse af det københavnske Tivoli. Museumsparken var derfor ved overtagelsen i 1920 udformet som en stemningsfuld og broget have, der kunde opvise adskillige sjældne, for en del fra udlandet indforskrevne, vækster, men som i det store og hele ikke havde naturlig tilknytning til museets gamle bygninger, og som forøvrigt syntes at stå i en vis modstrid med Bernhard Olsens egen programudtalelse om at „omgive Gaardene med Humle- og Blomsterhaver, Kaal- og Abildgaarde“.

Ved den omlægning, som nu delvis er gennemført, har man søgt såvidt gørligt at udforme parken til et dansk landskab med variationer, der tager hensyn til forholdene på de forskellige bygningers hjemegn, og det er hensigten yderligere at forøge parkens beplantning. Nu da den danske, vilde flora ligesom de gamle landbygninger i så stort omfang må vige for udviklingen, må det være en opgave at give den et naturligt opholdssted i Frilandsmuseets store park. Skolernes botanikundervisning kunde høste fordel deraf.

Bygningerne var oprindeligt placeret i en rækkefølge, der svarede til den forannævnte kronologiske udvikling, hvilket kunde være naturligt, når de først og fremmest skulde forstås ud fra denne. Men ordningen, i forbindelse med de snævre pladsforhold, medførte, at indbyrdes fremmedartede, fra forskellige kulturkredse stammende bygninger kom til at ligge tæt sammen.

Romogården. 1942.

Nu, da museet udvælger sine bygninger ikke blot ud fra en kronologisk udviklingslinie, men også med hensyntagen til variationer inden for plan, materialer og konstruktioner samt til specielle egnspræg og sociale miljøer, falder det naturligt at fordele bygningerne efter landsdele: de fynske som en lille landsby, de sjællandske som et, de østjyske som et andet stykke landsbygade, den midtjyske Kølvrågård for sig selv på en lille lynghede o. s. v. Med en sådan ordning kan fortidens bondehaver og andre passende omgivelser atter genopstå, ligesom også andre fortidsminder end netop bygninger kan finde naturlig plads i parken.

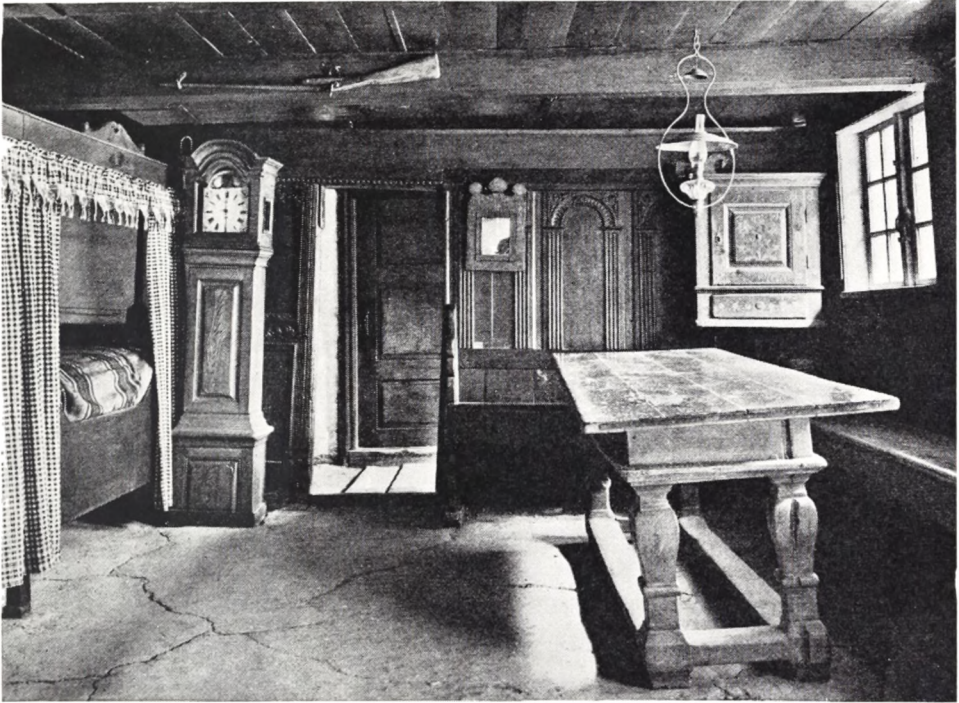
I fremgangsmåderne ved flytningen af gamle bygninger er der i museets mere end 50-årige levetid sket ændringer ud fra indvundne erfaringer og nye synspunkter. Museets første bygninger genopførtes med en for datiden grundig bygningshistorisk viden og med en mærkbar artistisk forståelse. Men de ældre frilandsmuseer foretog ved arbejdet kun de nødtørfigste opmålinger og fotograferinger, således at der ikke forelå tilstrækkeligt verifikationsmateriale i museets arkiv. Dette hang for en del sammen med, at man dengang ikke var tilfreds med bygningerne, således som man i reglen modtog dem, med senere ombygninger eller andre forandringer. De skulde ved rekonstruktion føres tilbage til en fjern tid, helst til tidspunktet for deres oprindelige opførelse, selv når dette medførte stærke indgreb. En sådan

gennemgribende rekonstrueret bygning har selvsagt sin folkeoplysende betydning, men kan vel kun betegnes som en model i naturlig størrelse, opført dels af oprindelige og dels af nye materialer, et resultat af en fortolkning, men ikke som et monument af historisk kildeværdi. Dertil kommer, at det er så godt som ugørligt at skaffe et komplet indbo, som i et og alt kan svare til en sådan bygnings høje alder. Af disse grunde, og fordi senere ombygninger også kan have sin kulturhistoriske værdi, foretrækker museet nu at genopføre bygningerne såvidt muligt i den tilstand, de forefindes.

Et andet forhold gjorde sig gældende ved museets første bygningsflytninger. Man genopbyggede husene på god gammel landsbyvis uden solide fundamenter, tørlægning af grunden, imprægnering af bygningsdelene eller andre sikringsforanstaltninger. Enkelte uheldige følger af denne fremgangsmåde måtte afhjælpes straks efter, at Frilandsmuseet i 1920 var overtaget af Nationalmuseet. Dette førte til, at de nærmest påfølgende genopførelser i parken blev stærkt præget af kravet om soliditet, bl. a. på grund af stærk opretning og indsætning af nyt tømmer som erstatninger i bindingsværket. Museet er senere nået frem til metoder, der ikke fratager bygningen dens alderspræg, men dog giver garantier for vedligeholdelsen fremefter.

Minutiøse opmålinger ud fra et tredimensionalt system, grundig gennemfotografering også af detaljer samt skriftlige redegørelser går forud for og fortsættes under nedrivningen. Ved genopførelsen beholder bygningen i videst muligt omfang den forefundne form og indretning. Der støbes usynlige, solide fundamenter og sørges for dræn og vandafledning. Bygningens plads i museumsparken tildannes med de samme overfladehældninger som på hjemstedet, således at den kan falde naturligt i leje uden opretning af de hældninger eller skævheder, som så ofte præger det ældre bindingsværk. En gennemgående opretning vil som oftest gøre andre vidtgående indgreb nødvendige og kan let føre til en omfattende ombygning eller rekonstruktion. – Medens bygningen er skilt ad, imprægneres alt træ, og om nødvendigt „plomberes“ eller udlappes defekter. Såfremt suppleringsmateriale er nødvendigt, anskaffes det såvidt muligt fra tilsvarende gamle bygninger på samme egn. I enkelte tilfælde må der ved genopførelsen benyttes skabeloner, således ved flytningen af grundmurene i gården fra Rømø.

Som følge af museets udvidelse og omlægning og den stedfundne forbedring af de trafikale forbindelser steg årsbesøget regelmæssigt år for år og har 1956 overskredet 100.000. Af betydning har det utvivlsomt været, at man har arrangeret demonstrationer af folkedanse og gammeldags landsby-skikke og -arbejde, forsåvidt det har kunnet finde sted uden kunstige rekonstruktioner. – Museet kunde i 1951 festligholde sit 50-års jubilæum under betydeligt forbedrede kår. To nyoprettede institutioner bidrog også sit hertil.

Stue i den sjællandske gård fra Pebringe. 1948.

Hovedsagelig på initiativ af overretssagfører V. Falbe-Hansen stiftedes i 1940 selskabet „Frilandsmuseets Venner“, hvis kontingenter efter ansøgning står til disposition for museet til erhvervelse af gamle bygninger eller andre museumsgenstande, og som hidtil har støttet museet med over 100.000 kr. – I 1945 oprettedes med støtte af Lyngby-Taarbæk Kommune „Frilandsmuseets Grundkøbsfond“, hvis midler gør det muligt for museet at erhverve en del mindre ejendomme til arrondering af terrænet.

Ønsket om at skaffe bygningerne en så god landskabelig placering som muligt og i det hele det ønskelige i at udbygge Frilandsmuseet som national folkepark i forbindelse med Mølleåen og de fredede områder i hovedstadens nærhed gjorde yderligere arealudvidelser påkrævede. Ved Jordlovsudvalgets mellemkomst lykkedes det i 1953 at opnå en større bevilling til køb af 16 ha, dels af Brede Ladegårds og Brede Fabriks og dels af Lyngby Landboskoles jorder, arealer, der strækker sig langs Mølleåen i fortsættelse af museet imod nord. Ved en ny bevilling 1957 erhvervedes Lyngby Landboskoles bygninger og resterende jorder vest for museet. Dette sidste køb vil muliggøre en overflytning af værksteder og magasiner til Landboskolen, således at de hidtil benyttede bygninger ved den tidligere højskole, der på en uheldig måde deler museumsparken i to halvdele, ad

åre vil kunne nedrives for at give plads til museets jyske præstegård fra Søften. Inddragelsen af Landboskolens have vil give en tiltrængt pladsudvidelse for museets afdeling for sydsvenske bygninger.

På de nye arealer imod nord er det tanken at placere bl. a. de sønderjyske bygninger: den nordøstslesvigske gård med bulhusudlænger, en Alsgård og, med meget fri beliggenhed, den imponerende, 1653 daterede, marskgård Rotelau fra Ejdersted, som det er lykkedes at erhverve ved imødekommenhed fra fredningsmyndighederne og regeringen i Kiel. Længst mod nord, i nærheden af en projekteret nordre indgang ved Modewegsvej, skulde rejses den herregård, hvis ladegårdsbygninger fra Djursland er skænket til museet for en del år siden, og som efter nedbrydningen midlertidigt er magasineret. Herregårdens have vil kunne udformes i baroktidens franske havestil, hvoraf der nu kun findes svage rester i Danmark, således at den i forbindelse med haverne ved præstegården og bondebygningerne vil kunne give et indtryk af udformning og beplantning i fortidens haver.

Når de ved de sidste års grundkøb erhvervede arealer om nogle år er indlemmet i museumsparken, vil denne omspænde ca. 40 ha, svarende til, hvad der må siges at ligge inden for rimelighedens og mulighedens grænser. Der kan yderligere kun blive tale om mindre grænsereguleringer. Ét større ønske står dog endnu tilbage, nemlig at kunne skyde parken frem til Mølleåen for at kunne placere museets gamle vandmøller i nærheden af Fuglevad Mølledam. Der resterer dog her kun købet af et par mindre ejendomme, idet to af de pågældende grundarealer allerede er erhvervet takket være tilskud fra Frilandsmuseets Grundkøbsfond.

I museumsparken findes i øjeblikket 27 større og mindre tilflyttede bygninger. Materialer og indbo til 15 andre, som igennem årene siden 1920 har måttet nedbrydes og hjembringes til museet, er magasineret og venter på midler til genopførelse. Efter planen skal yderligere henved en halv snes bygninger erhverves. Alle bygninger er omhyggeligt udvalgt for tilsammen at danne et helhedsbillede af den ældre bebyggelse på landet med dens af tid, sted og sociale forhold bestemte variationer.

Det kan ikke forventes, at en eftertid vil føje bygninger fra vor egen eller endnu senere tid ind i det helstøbte monument, som museet vil danne over fortidens danske bebyggelse på landet før og med de store landboreformers tid. Derimod er det tænkeligt, at en afdeling for rekonstruktion af oldtidshuse kunde etableres på Frilandsmuseet, når til sin tid den nødvendige detailkundskab om deres former og konstruktioner er skaffet til veje ved fortsatte arkæologiske udgravninger. Dette kunde være ønskeligt, ikke mindst fordi museets gamle bygninger udviser adskillige træk, der er arvet fra oldtiden.

Oldgranskere, fortidsminder og rokkesten paa Bornholm

Af OLE KLINDT-JENSEN

OLDTIDSMINDERNE giver landskabet en særegen betydning. Bautasten og høje rejser sig som vartegn fra glemte generationer; de er dybdeperspektiv i egnens historie. Ikke mærkeligt, at de har tiltrukket fantasien og givet den næring. Man var beklemt ved at gå forbi disse urgamle minder, ladede som de var med farlig underjordisk kraft. Og der var strejf af ærefrygt i vandringsmandens hilsen til bautastenen Hellig Kvinde og Hellig Hågen. Han vidste, hvad der kom ud af uhøflig tiltale til Hellig Kvinde, som forstod at hævne sig til bunds og slog den vanartede med stumhed og død. Alligevel holdt man sig ikke ganske fra at grave i høje; der fandtes stræbsomme, uforknytte bønder, som savnede jord og sten. Men de fik sjældent lov til at fjerne højene helt eller at sprænge bautastenen itu. Naboer lagde sig gerne imellem, og undertiden har uhyggelige begivenheder standset det dystre arbejde.

I 1620 blev der gravet i Billeshøj, Pedersker, og man fandt i en kiste en benrad med hovedet liggende mellem benene. Det var ikke hyggeligt. Billeshøj lå ikke langt fra Falhøj, hvori en pige ved navn Karine havde boet og med bjergetrolden fået 8 børn. Begivenheden var vidnefast. Karine levede endnu i 1624, velkendt af præsten i Pedersker, der optegnede sagn og oldtidsminder til forskeren Ole Worm i København.

Slemst gik det to, som i midten af det 18. årh. gravede jord fra en høj; den ene blev syg, den anden sindssyg. Man var klar over, at de havde forgrebet sig på de underjordiskes ejendom. Andre blev frygteligt belært efter at have generet dette farlige puslingefolk; men almindeligvis tog man sig i agt. Amtmand Vedel lærte holdningen at kende under en udgravning. Tøvende havde ejeren givet tilladelse til at undersøge en gravplads, og da først en ko blev syg (så kom den første protest fra gårdejeren) og derefter døde, var det med besvær, undersøgelsen kunde gå videre; men da konen

på gården blev syg, måtte der standses. Hun var alligevel for dyr en pris for en udgravning.

De levede jo videre som underjordiske, oldtidens bornholmere, i de hvælvede høje og i gravpladser uden synlige mindesmærker; man vidste, hvor de boede. Dette efterliv er forståeligt, når man betænker, at de afdøde, forfædrene, har været dyrket gennem hele den sene oldtid. Man anerkendte dem som en magt der ikke måtte stødes, men som kunde være en vigtig støtte for efterslægten, bl. a. i krig. Denne faste tro er så enkel og dybt forankret i menneskesindet, at den ikke blev glemt, selv da den officielle religion gik den imod.

Et af de mærkeligste vidnesbyrd er noteret for få år siden. En kone fra Limensgård, Åker, så engang Bøsthøj stå på 4 gule støtter – sådant kendes nu også om andre høje –, men om natten drømte hun, at hun var på julebesøg i højen og hørte, at de underjordiske havde boet derinde i over 1000 år. Hver juleaften havde de et bord dækket og vilde nu invitere hende til at spise med. Nogle penge, de gav hende, brændte hun sig på, og der blev ikke noget ud af det måltid. – Juleaften var netop forfædre dyrkelsens vigtigste dato, da man satte føde til de hedengangne; der er her dyb tradition at aflæse.

Ikke blot oldtidsminderne, også oldsager, det vil først og fremmest sige guld, var stadig i de underjordiskes magt. Man skulde vel vogte sig for at grave efter det uden at kunne mere end sit Fadervor. Vi har en mærkelig beretning herom nedskrevet i Svaneke o. 1750. Den fortæller, at avlsbruger Sander Dich og hans plovkører en dag i 1726 holdt til ude på marken i middagsstunden. Pludselig så de guldmønter liggende på jorden. De skyndte sig at pille dem op, men forglemte sig i deres iver og snakkede ivrigt op. I samme nu forsvandt alt det guld, de ikke havde i hænderne; det unddrog sig deres magt og blev taget tilbage af de underjordiske.

Det var i det hele taget på sælsom vis, man fandt guld i gamle dage, næsten tilfældigt, uden at man ledte efter det. I begyndelsen af det 18. årh. opdagede en bonde og hans familie guldstykker på deres ager snart her, snart der. I Svanekeegn dukkede guldet op på samme sære façon. Under tiden fandt umyndige børn det. En gang var der en blind mand, der søgte hen til en plovmand for at tigge lidt øl. Han satte sig ned og drak, famlede for sig i jorden, og dér, i hans hånd, lå en vægtig guldmønt! Det nyttede ikke at grave planmæssigt efter guld; man fik det ved at have lykken med sig og ved at begunstiges af de underjordiske.

Guldet tilhørte som danefæ kongen, og nogle stykker er også sendt til Majestæten, der gengældte med rede penge. Men vi ved om adskillige fund, at de gik til interesserede privatmænd; møntsamlere og oldforskere var ivrige efter at erhverve de mærkelige „guldgubber“ (stemplede billeder af menne-

sker) eller de senromerske guldmønter, hvoraf en del beskrives af amtmand Urne i et efterladt manuskript. Nogle gubber publiceredes i 1725 af en lybsk præst, Jacob von Melle, i en lille bog med gode billeder og sære spekulationer.

En ny holdning over for oldtidsløvnene viste sig ved begyndelsen af det 19. årh., da en kreds af lærde og praktiske mænd blev interesseret i Bornholms oldtid og gik i gang med at udforske den. Der blev skrevet indgående om fundene, og flere af disse første udgravningsberetninger krydredes af bizarre fantasier. Et sådant lærd indfald er opfattelsen af rokkestenene som orakelgivere; det skal vi komme lidt nærmere ind på. Men først nogle ord om den nye aktive forskningsinstitution, der skabtes i 1807, og som skulde få stor betydning for Bornholm. På initiativ af professor (senere biskop) Fr. Münter forordnedes i det år en „Kongelig Commission til Oldsagers Opbevaring“. Dens opgave – som allerede professor Nyerup havde udpeget – var at redde de mange fund og mindesmærker, der efterhånden gik til.

Münter blev også foregangsmanden på Bornholm, som han besøgte i 1816 som biskop på visitats. Han var en stor møntkender og fik under sit ophold en gave, som gjorde ham begejstret, en del romerske guldmønter og blandt dem en meget sjælden fra den senromerske kejserinde Justa Grata Honoria. Han besøgte rokkestenene i Almindingen og undersøgte en del af gravpladsen Urnekullerne syd for Hasle. Den sidste var opdaget allerede i 1805–06; nu blev den for alvor studeret. Münter skitserede de grave, som han gennemsøgte, og afgav disse planer med en beretning til Oldsagskommissionen. Fundene afleveredes kortere tid efter til den nye sekretær C. J. Thomsen. Også han var en fin møntkender, men en praktisk mand, ikke akademisk skolet. Som ung, økonomisk uafhængig grosserer gik han fuldt op i sit arbejde og skulde snart blive den førende skikkelse, klarsynet og kritisk som han var. Oldsagerne fra Urnekullerne blev et af hans argumenter for den berømte tredeling af oldtiden. De repræsenterer jernalderen, og Thomsen noterer i et brev i 1818, at de med sikkerhed var fra hedensk tid.

Oldsagskommissionen vedligeholdt Münters kontakt med interesserede

Fig. 1. Biskop Fr. Münter. Blyantstegning.
Det kgl. Bibliotek.

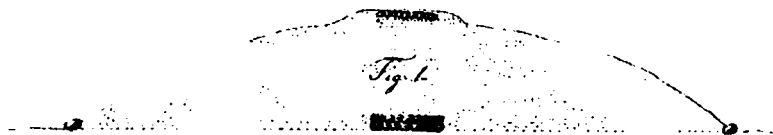

Fig. 2. Snit gennem Jydehøj ved 68 SG i Klemensker s. Tegning af Jansen i hans udgravningsberetning 1820. Jansen bemærker, at de to gravlægninger (i top og bund) er fra forskellig tid.

folk på Bornholm, deriblandt kommandanten, oberstløjtnant Hoffmann, provst Jensen, holtsførster Rømer, Almindingen, og sandflugtskommissær Jespersen, Rønne. Münter kom selv endnu en gang til Bornholm, i 1821. Da havde arbejdet længe været i gang på øen. Provst Jensen havde fortsat biskoppens undersøgelse af Urnekullerne, som han lod opmåle. Resultatet, oldsager, beskrivelse og planer over de undersøgte anlæg var indsendt til kommissionen.

En regulær udgravningskampagne blev ledet af den unge landmåler, løjtnant Jansen, der fra 1816 til 1820 opholdt sig på øen. Han boede hos Rømer, og det var formentlig her, hvor han også traf Münter, at han fik sin store interesse for oldforskning. Gennem oldsagskommissionen udvirkedes det, at han i 1820 fik hele den bornholmske milits på 600 mand til hjælp, idet hver mand forrettede en dags arbejde. Hver dag havde han 6–8 mand med sig, ledede arbejdet, imedens han omhyggeligt noterede og tegnede, som hans nydelige beretning vidner om, og som oldsagskommissionens sekretær, C. J. Thomsen, fik lejlighed til at bemærke. Denne kom på besøg i sommeren 1820 for at tilse arbejdet, og han blev yderst tilfreds med det. Jansen valgte „at gaa jævnt frem og ikke, som sædvanlig, anvende en stor Kraftanstrengelse i Begyndelsen og siden hurtigt slappes, netop naar de interessanteste Opdagelser kunne gøres“.

Jansen forsøgte også på det velbekendte sted, Urnekullerne, men gav sig først og fremmest i kast med at grave i de store høje; dette gav pænt udbytte, selv om det ikke stod mål med oldgranskernes forventninger. Han fandt således intet guld – hvad en moderne arkæolog forlængst har affundet sig med. Jansen opdagede, at nogle høje havde flere grave, den dybeste ældst, den øverste yngst. Han beskrev i det hele sine undersøgelser nøgternt og forstandigt. De stod på fra 27. april til 4. november 1820 og kostede blot kommissionen 189 rigsdaler i diæter og kørsel. Jansen fik imidlertid ikke udnyttet sin hjælp fuldt ud, og Rømer overtog nu den udgravende milits og fortsatte på den store ruin Lilleborg i Almindingen. Herfra kunde han

snart sende mange fund til kommissionen sammen med en afhandling om denne „Røverborg“, som han kaldte den. Men selv kasser fulde af oldsager var under de højstemte forventninger. „Vi lede nu i Gravhøjenes Muld og blandt Borgens Gruus; men hvad finde vi? saa godt som intet“.

Også en anden landinspektør, Lund, blev optaget af oldtidsminderne. Han tog i 1819 rundt til høje og bautasten i de nordlige og vestlige herreder, udfærdigede en fortegnelse over dem og tegnede både minderne og de oldtidsfund, han kom over. En gravhøj, som var ved at blive fjernet, undersøgte han sammen med ejeren, „en fornuftig Bonde og god Smed“ Ole Adelsen, hvis mening om fundene troskyldigt gengives. Bortset fra den fantasifulde tolkning er beretningen ganske indgående med gode tegninger.

Lund kendte datidens lærde afhandlinger om oldtidsminder og accepterede uden tøven de ejendommelige ideer om „tingsteder“ og „gudesymboler“, som dengang var så ivrigt diskuterede. I 1802 havde den lærde rektor Thorlacius givet fortolkninger af disse fænomener og fremholdt, at almindelige mennesker vel vilde tro, at flintøxerne var praktiske redskaber; men deri tog de fejl. Skarpsindigt beviste han, at de var religiøse symboler, tegn på Tors magt. Bautastensringe (bl. a. en nu forsvundet stenring ved Rønne) opfattede han som ting- eller offersteder; andre oldtidsminder eller naturfænomener blev kaldt altre, tingborde, tingsteder etc.

På denne baggrund er det ikke mærkeligt, at Lund giver forunderlige tolkninger af bornholmske fortidsminder eller særprægede sten. Han afbilder en flække og kalder den med datidens udtryk en „Offerkniv“. Men ligesom han har tillid til de lærde, anfører han også, hvad Bornholmerne selv mener om oldtidsminderne. Et par forstenede søpindsvin, som han fandt ved urnegrave, kaldtes således på bornholmsk „Trollenødder“, og flintøxer (fra et depotfund) „Torden- eller Trollekiler“. Bautastenen kaldtes på bornholmsk „Jette Steine, Jette Keiler“, ord som tydeligt sætter stenene i forbindelse med overnaturlige væsener.

På et sted i Roelsdal, sydøst for Rønne, fandt og opmålte Lund nogle firkantede områder, indrammet af lave volde med sten (stenjægere). Han tydede med rette felterne som gamle agre. Først nu, knapt 140 år efter, er man gået i gang med at undersøge dem og benytter med udbytte den gamle opmåling,

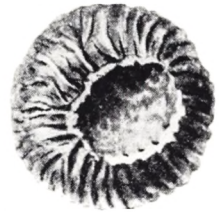

Fig. 3. „Trollenød“ (?: forstened søpindsvin) efter gammel bornholmsk overtro. Tegning af Lund i 1819. Stykket er udgravet i Adelshøj. Olsker s.

Fig. 4. „Torden- eller Trollekile“ (?: flintøxe) ifølge gammel bornholmsk overtro, der mente, at sådanne tordensten fortes frem af lynet. Folk ejede disse ondtafværgende sten for at undgå lyn og andre onder. Tegning af Lund 1819. Fundet med 6 lignende lidt øst for St. Knuds kirke.

der omfatter adskillige nu forsvundne minder og grave. Blandt de sidste er en firkantet stensætning af 13 bautasten, et „Thingsted“, hvad der både svarer til Thorlacius' ideer og til den folkelige tradition. Den sidste lyder ifølge Lund således: „At Dommeren eller Høvdingen, Folkets Første, sad eller Stod ved den midterste Steen i nordre Ende, og paa begge Sider 12 Drabantere eller Meddomsmænd, hver ved sin Steen, og i den syndre Ende som er aaben, var Indgangen til Thinget“. Hertil knytter Lund sprælske hypoteser.

Lund vilde gerne have sit arbejde frem og beskrivelsen udvidet til østre og søndre herreder. Han udsendte en subscriptionsliste. Imidlertid var oldsagskommissionen ikke stemt for at anbefale trykning. Kort tid efter døde forfatteren, og i 1824 overdroges manuskriptet til kommissionen, hvis efterkommer, Nationalmuseet, nu ejer det. Manuskriptet har betydning ved at omfatte adskillige forsvundne fund og mindesmærker og ved at afbilde nogle oldsager, som nok er bevarede, men ikke stedsangivne. De har ladet sig bestemme efter Lunds tegninger; iøvrigt er de fleste rids af mindesmærker ret enkle.

Trykt blev derimod biskop Münters afhandling om rokkestene på Bornholm. Han var en af datidens lærdeste mænd og havde tilbragt en stor del af sin ungdom på studieophold i fremmede lande. Hans interesser var vidtspændende. Tidligt havde han således studeret fortidsminder og oldsager, og det er ikke mærkeligt, at denne store lærde, som desuden var ret upraktisk, fulgte sine kollegers opfattelser om fortidslevn som religiøse symboler o. l. Der skulde folk af en anden støbning til, som C. J. Thomsen, den praktiske og ulærde mand, for at få f. eks. stenøxerne anerkendt som regulære redskaber. Thomsen lagde etnografiske paralleller, skæftede redskaber, i museets skabe ved siden af de hjemlige øxer og lod den besøgende tænke sit.

Münter fik under sit besøg i 1816 i Almindingen forevist de ejendommelige rokkestene, hvorom traditionen fortalte, at de hvilede på diamanter. Münter selv var med sin store arkæologiske viden straks klar over, at de måtte være før-odinske gudebilleder, opsat af mennesker. Der fandtes rundt om i Europa, endda i Norge, sten af denne art, der blev tydet som orakelgivere, og det vandt almindeligt bifald. Iøvrigt havde Münter selv beskæftiget sig med en art sten, meteorer, som ifølge antik tankegang gav orakler.

Naturligt var han ivrig for, at rokkestene blev bevaret, og sørgede for, at herredsfogeden i Nexø „lyste Fred“ over dem. Holtsførster Rømer, som fulgte ham i Almindingen, lovede at plante gærder udenom, og løjtnant Jansen, der også var med på turen, udførte lermodeller af rokkestene; de indsendtes senere til oldsagskommissionen og dannede grundlaget for afbildningerne til Münters afhandling i *Antiqvariske Annaler* III, 1820 (Tab. II).

Da biskoppen kom tilbage til København, indgav han en beretning til oldsagskommissionen og forelagde den i Videnskabernes Selskab. Den blev senere trykt i Oldsagskommissionens Annaler, en omfattende behandling af emnet med henvisninger til fremmede paralleler. Han fremholdt, at „Rokkestenenes Bevægelse kunde ansees for at være Guddommeligt, og være i Orakels Sted. Den større eller mindre Vibration eller ogsaa Udeblivelsen af samme, kunde være Tegn paa Gudernes Gunst eller Ugunst. Men at Bevægelsen selv beroede ganske paa Præsternes Forgodtbefindende, er let at eragte. Paa samme Maade kunde ogsaa Svar, simple Ja eller Nei, gives paa Spørgsmaalene, som bleve Guderne forelagte. Ja maaskee, at endog Lyden, Stenenes Sammenstøden med Underliggerne paa, som er huul og dump paa nogle Steder, og høres i lang Frastand, er blevet brugt til at modificere Oraklerne“. Münter gentog iøvrigt sin opfattelse i den store „Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen“.

Mere begivenhedsrigt var Münters næste besøg, som fandt sted i 1821. Igen kørte han sammen med Rømer, og denne gang var pastor Balle fra Åkirkeby med. Det var en højsommerdag, den 21. august. Rømer fortæller i et brev om besøget, som fik en dramatisk vending. „Lidt inde i Almindingen mødte vi Hr. Kancelliraad Jespersen med Arbejdsvogn og Redskaber. Han fordrede af mig nogle Træklodser m. v., som han sagde, han behøvede, da han skulde omvælte de saakaldte Rokkesten“. Rømer blev konsterneret. I forvejen var de to hinanden ilde stemt. Nu tog Rømer bladet fra munden og skældte ud. Biskoppen, som selv var forbløffet, lagde sig imellem og fik udjævnet diskussionen; der blev ikke noget af planen om at vælte stenene. Mærkeligt nok var ogsaa den oldtidsinteresserede kommandant Hoffmann i skoven på samme tid. Det var åbenbart ham og Jespersen, som havde fået ideen at undersøge, hvad der lå nedenunder rokkestenene – diamanter eller oldtidsskatte – og de har vel uden videre regnet med bispens velvilje.

Den ejendommelige episode skulde få et endnu sælsommere efterliv i overleveringen. I 1855 aflægger den preussiske generalkonsul Quehl besøg i Almindingen og hører her følgende historie, bag hvilken man aner den meddelte begivenhed: Da Bornholm regeredes af ærkebispens i Lund, troede man, at de tre rokkesten i Almindingen hvilede på diamanter. Engang kom en ærkebiskop på besøg på Bornholm; og da han vandt alle ved sin gavmildhed, besluttede man at skænke ham en af disse diamanter. Biskoppen kom selv til stede for at overvære begivenheden. Først væltede man den ene sten om, men fandt naturligvis ingen diamant. Derpå gik det ud over den anden sten med samme resultat. Men da man forsøgte på den tredie, bad biskoppen indtrængende om at lade den være i fred, for at man fremtidigt kunde beundre den.

Endnu mere fantastisk er den handling, som A. P. Adler er mester for i sin novelle „Rokkestenene“ 1856. Den foregår i katolicismens sidste dage. Forfatteren har fået sin idé fra Münters „Kirchengeschichte“, og han lader i tilgift Lilleborg og Gamleborg være klostre. En protestantisk præst søger at omvende befolkningen fra munke- og nonnevæsenets indflydelse. En af munkene er netop i færd med at forføre en nonne og benytter sig af rokkestenene som redskab. Han fortæller nonnen, at stenene giver guddommelige vidnesbyrd. Ved at lade sig rokke viser de, at nonnen bør give efter for hans tilnærmelser. Skjult hører den protestantiske præst samtalen mellem nonne og munk. Han kaster småsten under de to af rokkestenene, der nu ikke mere lader sig bevæge. Munken forsøger, bliver chokeret og flygter forfærdet fra sit onde forehavende.

Således blomstrede myterne. Sandheden var, at den ene „rokkesten“ vist var fast, den anden lod sig ikke bevæge mere; den tredie lagde sig først til hvile o. 1890.

Om kronprins, senere kong Christian VIII, må strax siges, at han ikke troede, at rokkestenene var oldtidsorakler, da han blev præsenteret for dem i 1824. Han tilbragte nogen tid på øen, foretog udgravninger, besigtigede også rokkestenene i Paradisbakkerne og sendte en smuk beretning til oldsagskommissionen sammen med udgravede og forærede oldsager. Beretningen blev trykt af kommissionen med nogle få kommentarer, deriblandt en oversigt over de bornholmske møntfund ved C. J. Thomsen.

Kronprinsen gav sig i kast med et par større opgaver, undersøgelse af Gamleborg i Paradisbakkerne og af den ene Tillehøj nord for Rønne. Han lod udfærdige et kort over bautastenssamlingen i Gryet og tegninger af rokkestenene i Paradisbakkerne. Igen var det Bornholms milits, som stillede arbejdsstyrken. Der blev gravet frisk til. På Gamleborg skar man igennem volden nogle steder og lavede et korsformet hul midt på borgpladsen (det ses stadig). Man fandt nogle skår og – til oldsagskommissionens diskrete overraskelse – et stykke af en bajonet, der nok er leveret af en soldat, som var ude efter en belønning. I Tillehøjen fandtes menneskeknogler og i bunden af graven en daggert af bronze. Selve gravrummet er omhyggeligt beskrevet i indberetningen. Også en stenkreds ved Grødebyåens udløb omtales nærmere.

Under sit næste besøg på Bornholm i 1833 modtog kronprinsen igen en del oldsager, bl. a. en mærkelig husurne fra Robbedale, og han åbnede nogle grave på den efterhånden klassiske gravplads Urnekullerne, med pænt udbytte.

Igen i 1848 og i 1866 optræder der oldforskere på øen. Også Worsaae havde i 1842 tænkt sig at aflægge besøg, men en heftig storm forhindrede det, og uvejrlig var dengang ikke til at spøge med. Derimod tog C. F. Herbst

sig i 1848 af nogle grave, der blev fundet på Doverås (Dueås) i Rønnes nordlige udkant. Han opfattede de gravlagte som sørovere, der under et besøg havde fundet et sidste hvilested her. Mere nøgtern var Conrad Engelhardt, som i 1866 under et kortere ophold nåede at besøge flere vigtige steder og fik smukt udbytte af sine gravninger. I Knarremose, Rutsker, fandt han et tveægget sværd med bronzeknap, men vandet hindrede arbejdets fortsættelse. På Møllebakken vest for Gudhjem havde man opdaget en eller flere grave med smykker fra folkevandringstiden i en lav høj; nu undersøgte Engelhardt nabohøjen og fandt lige så smukke ting, bl. a. forgyldte sølvbrocher.

Samme år som Engelhardt aflagde besøg på Bornholm udnævntes en ny amtmand, den 42-årige tidligere departementschef E. Vedel, og med ham kom forskningen for alvor ind i en ny tid. Han var proprietærsøn fra Fyn, men havde gået i skole i København, hvor han studerede videre, og hvorfra han drog ud på lange studierejser.

Vedel havde bevaret sansen for friluftslivet og blev efterhånden en begejstret rejsende. Ikke mindst oldtidslevnene optog ham stærkt. Hjemkommet gik han ind i den slesvigske administration, men sluttede her ved krigsudfaldet i 1864; først et par år efter fik han sin nye stilling.

Den første tid på øen var optaget af en meget vanskelig sag: fordelingen af udmarkerne. Da den var heldigt overstået – og han vandt befolkningens tillid ved sin dygtige forhandlingsevne –, søgte han et nyt indhold til sine ledige stunder. „Tilfældet kom mig i denne Forbindelse til Hjælp. Der indleveredes jævnlige jordfundne Oldsager til mig; i Maj 1868 fandt jeg selv den store Runesten i Broegaards Broe, og samtidigt viste Herredsfoged Tvede (i Hasle) mig nogle underlige sorte Pletter langs Overkanten af en Grusgrav ved Kuregaard“. – Brogårdsstenen blev rejst ved broen og fredlyst, og de underlige sorte pletter blev Vedels arbejdsfelt i mange år. Det var de såkaldte brandpletter, grydeformede nedgravninger fyldt med ligbålets rester og ofte forsynet med interessante gravgaver. Der fremkom flere store samlinger af sådanne brandpletter, først ved Kanegård ved Rønne og lidt senere ved Kannikegård i Boelsker, hvis ejer stillede hele gårdens arbejdsstyrke til Vedels rådighed. Hver tredie søndag drog Vedel til Kannikegård, og så tog alle fat under hans ledelse. I slutningen af 1869 havde han undersøgt henved 600 brandpletter. Resultatet af dette arbejde publiceredes i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1870. Indtil 1876 foretoges store afdækninger og udforskning af Kannikegård gravpladsen.

Gravningerne blev fortsat over hele øen; men Vedel var ikke blot ivrig efter at undersøge oldtidsminderne, han ønskede også at få dem bevaret. Således erhvervede han bautastensgruppen i Gryet for Oldnordisk Museum, og – det er et af de mange helt moderne træk ved hans virke – han sørgede

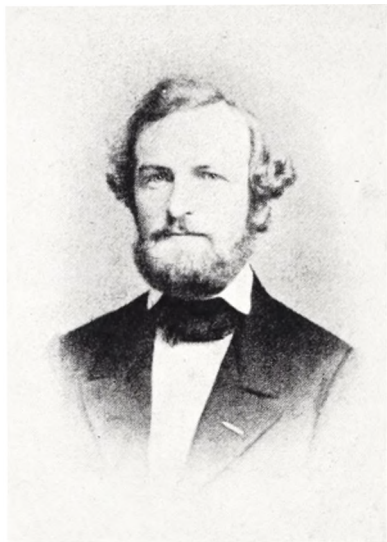

Fig. 5. E. Vedel som amtmand på Bornholm.
G. Stöckel fot.

for at få oldtidsminderne fotograferet, tegnet og målt. Sammen med en fotograf drog han i 1869 og 1870 rundt og fik især afbildet de ejendommelige bautasten. På den måde er ikke blot oldtidsminderne selv, men også deres omgivelser fastholdt, og de sidste har unægteligt skiftet karakter i mellemtiden. Det er ejendommelige tidsbilleder, vi præsenteres for. Hellig Kvinde ses på et åbent kystterræn ved den bugtede, simple vej, hvori hjulene har trukket furer. Skråt rejser bautastenen sig over det lille stenskip, på den bare klippemark. Det er fristende at kaste et blik på det samme terræn nu, da bevoxningen breder sig. Træer og buske giver landskabet en anden karakter. Sine steder standser denne frodighed for udsigten. Sommerhuset og masten er ligeledes

vore dages Bornholm ligesom den moderne, brede landevej. Allerede i midten af århundredet har kystvejen skåret af Hellig Kvindes røse (fig. 10). Efter en tidlig beskrivelse af to rejsende og på Jansens tegning fra 1820 var anlæggene da urørte og velbevarede.

Ved kysten sydøst for Hellig Kvinde står andre bautasten, som nu sluttes inde i skov. De to ved Listed er blevet flyttet ned på bunden af grusgraven, der har ædt sig ind om dem. Landskabet er mange steder gennemskåret af vældige afgravninger. Således lå Frennemark i 1869 åben og jævn, uden et træ eller en busk. Det var væbningens eksercerplads, og bautastenerne rejste sig frit og stolt. Nu hæver stenene sig lidt over det grønne græs mellem træer, huse og grusgrave (fig. 8).

Et andet landskab, næppe til at genkende, er Grisby, hvor 5 bautasten står øverst på gruspiller, midt i en tilgroet grusgrav (fig. 11). Hele området er forsænket bortset fra stenene på deres fredede pletter. Et tabt landskab.

Højlyngen inde i landet lå i 1869 åben med bred udsigt, lavt græs og lyng milevidt, som ved Hellig Hågen i Boelsker lyng. Bautastenen brød landskabets jævne profil; i dag dukker stenen sig mellem høje nåletræer (fig. 7).

Billederne af klippepartiet Lille Bjerregård i Vestermarie illustrerer en tredie måde, hvorpå landskabet er ændret de sidste 100 år. Før havde man et fint udsigtspunkt på de kullede klipper med den skrå bautasten. Nu er det borte. Mægtige granitmasser er sprængt bort, og med dem er også bautastenen forsvundet (fig. 9).

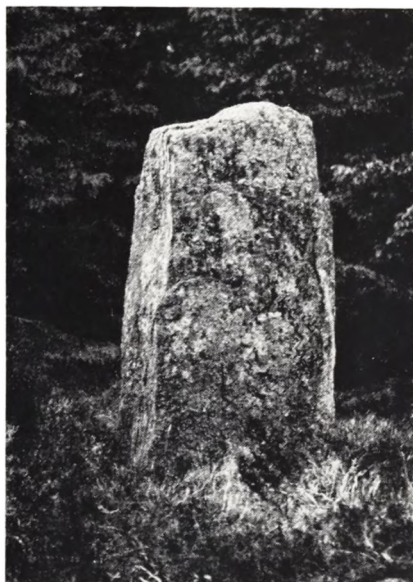

Fig. 7. „Hellig Hågen“. Boelsker højlyng. T. v. 1869 for plantningen, t. h. 1937 fra den modsatte side (stedet, hvor Joh. Hansen stod i 1869, dækkes nu af et nåletræ).

Blandt de ejendommelige minder, som Vedel og fotografen besøgte, er bautastenen på baunehøjen ved Vældensgård i Nyker. Det var stenen, der interesserede dem, ikke baunen, som stod der endnu. Derfor fik de kun en del af baunen med, men man ser dog de fire lodrette stokke forbundet foroven i et kors, halvt fyldt med brændsel parat til at advare egnen. Der var ikke mange bauner tilbage dengang, og denne blev netop taget væk for ikke at skade stenen. Her ses den som et sidste minde om et fjernt Bornholm, da mændene udgjorde øens egen væbning, og da baunenes blus varslede fare og for som en glimtende løbeild rundt om øen (fig. 12).

Det var dette fjerne Bornholm, som Vedel og hans fotograf giver os et indtryk af; men det var et endnu fjernere Bornholm, som Vedel søgte at kalde til live gennem sine gravninger. Han udfoldede en forbløffende aktivitet i den tid, han boede på øen, indtil 1871; derefter kom han regelmæssigt om sommeren til Bornholm for at fortsætte udgravningerne. Han havde desuden kort efter sin ankomst til Bornholm fået en ihærdig medarbejder i lærer J. A. Jørgensen, Ibsker, der var i stadig kontakt med befolkningen, når Vedel var borte. Sammen har de gennemført adskillige gravninger; nu og da virkede de hver for sig. Om denne energiske virksomhed – der undersøgte flere rige gravpladser og nogle bopladser – vidner Vedels gedigne bøger „Bornholms Oldtidsminder og Oldsager“ og „Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder og Oldsager“. Og ved siden af disse publikationer, der røber ham som en betydelig og original forsker, har vi hans lommebøger med

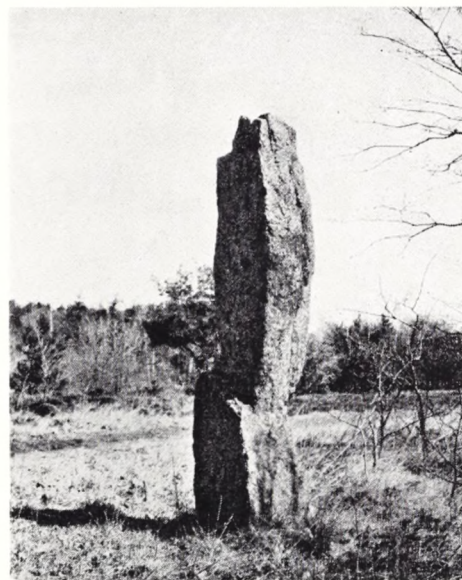

Fig. 8. To bautasten på Frennemark, syd for Svaneke. T. v. fotograferet 1869 (af Joh. Hansen), da fårene holdt bevoxningen nede. T. h. fotograferet 1958.

direkte optegnelser fra udgravningerne og talrige skitser af anlæg og fund. Det er 10 små bøger i brunt stift bind, sirligt ordnede og ført med Vedels lidt knudrede skrift (kun få partier er dikteret eller ført af Jørgensen).

Optegnelserne er fordelt overskueligt efter sogne. Under udgravningerne har han lavet planer eller rids af de vigtigere grave og kort over gravplad-

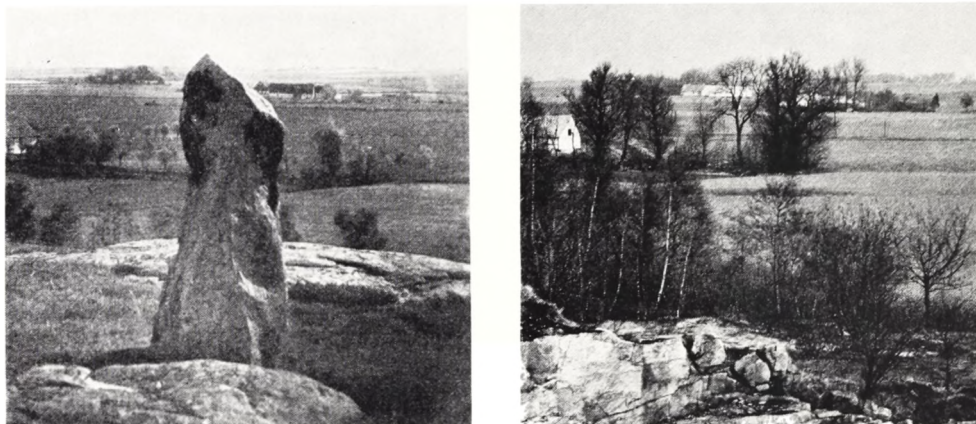

Fig. 9. Bautasten ved Bjerregårdene i Vestermarie. fotograferet 1869 (af Joh. Hansen). T. h. det samme parti set 1958. Stenbrydning har fjernet bautasten og en del af bakken.

serne. Som eksempel vises en side af optegnelserne om Store Kannikegård-gravpladsen i Boelsker (fig. 6).

Skelettet i grav 319 ligger på siden i sovestilling; smykkernes placering er nøje angivet. Det er således tydeligt, at brochernes spiraldel vender nedefter, en vigtig detalje. Ved beskrivelsen af anlægget ses en gennemgang af fundene med nydelige små skitser. I dette tilfælde er der sidestykker i „Bornholms Oldtidsminder og Oldsager“, men adskillige andre tegninger kendes kun fra notesbøgerne. Nogle oldsager, som han har tegnet, er nu forvitrede eller gået tabt, og adskillige gravplaner er ikke gengivet. Det ses også af planerne, at han har været forsigtig under selve udgravningsarbejdet, og dette bekræftes af folk, som har set Vedel arbejde. Han blev hurtigt klar over, hvor vigtigt det var at holde sagerne adskilt og at få dem forsigtigt op. En gammel mand, der som dreng så Vedel arbejde, har fortalt, at de to hjælpere først gravede uden om en brandplet. Derpå lagde Vedel sig på knæ og løsnede laget forsigtigt med fingrene. Han passede på at gøre iagttagelser og at tegne eller notere ned, hvorledes fundene lå.

J. A. Jørgensen fik betydning på to måder foruden at være Vedels medarbejder. Han besøgte findesteder og mindesmærker og afmærkede dem på kort over Bornholm i 1 : 20000 og gav en beskrivelse af hvert punkt. Dette var led i Worsaaes storstilede kortlægning af Danmarks fortidsminder, indledt i 1873. Nogle få sogne overtoges af lærer Petersen, Østermarie. I tiden 1875–84 indsendtes dette vigtige materiale, og i 1885 rejste tegneren og maleren A. P. Madsen til Bornholm, hvor han supplerede stoffet med opmålinger og tegninger. Endvidere tog J. A. Jørgensen initiativet til oprettelsen

Fig. 10. „Hellig Kvinde“ ved Bølshavn. I baggrunden skibssætningen. Øverst fotograferet 1869 (af Joh. Hansen) med en ujævn vej ved siden, i et træløst landskab. Nederst fotograferet 1957 ved den moderne kystvej og en yppig bevoxning.

af Bornholms Museum, der snart modtog mange oldsager, som ellers tidligere tilfaldt Oldnordisk Museum.

Vedels indsats for oldforskningen blev grundlæggende for Bornholm og gavnede i høj grad studiet af Nordens oldtid. Hans publikation af udgravninger, oldsager og mindesmærker og den omhyggelige bestemmelse af hver periode er en smuk præstation. Det fortjener vist også at nævnes, at Vedel selv bestred trykningen af de store bøger, og exemplarerne forærede han bort.

Blandt de nyopdagelser, der skyldes Vedel, må nævnes påvisningen af en førromersk jernalder i Norden. Et af hans beviser var gravenes fordeling på gravpladserne. Han lagde således mærke til, at de yngste grave på Store Kannikegårdgravpladsen lå mod syd, de noget ældre (med romerske importsager) fandtes midtpå, medens en ellers ukendt gruppe kun var udbredt mod nord. Befolkningen begyndte åbenbart at gravlægge nordligst og udvidede gravpladsen mod syd. Denne vigtige iagttagelse har inspireret andre til at studere gravpladser efter samme princip. Han sammenførte oldsagerne fra de nordlige grave med lignende fund fra andre gravpladser og udskilte en gruppe oldsager som førromerske ved klar bevisførelse.

Det billede, som bringes af Vedel fig. 5, viser ham som amtmand i Rønne, ung, med et venligt, bestemt udtryk, en sympatisk og vindende mand. Hans erindringer og de udgivne breve understreger dette indtryk af en fin personlighed. Anerkendelse vandt han naturligt nok, bl. a. ved efter Worsaaes død at blive valgt til vicepræsident for det Kgl. nordiske Oldskriftselskab og i 1903 at udnævnes til selskabets æresmedlem.

Et betydningsfuldt stof er efterladt fra det 19. årh., publikationer, beretninger, kort, fotografier og tegninger. Flere gravpladser, som alligevel vilde være fjernet under opdyrkningen, var undersøgt. Og ved forståelse fra befolkningens side havde man skånet en lang række synlige oldtidsminder. Andre var desværre fjernet i århundredets løb: hele bautastenssamlinger som Stenhøjs i Vestermarie og en højst interessant helleristningsgruppe på nordlandet er borte. Fredningsarbejdet gik som udforskningen frem i to etaper; først – i begyndelsen af 1800-tallet – blev nogle få, men betydningsfulde minder, Hellig Kvinde og en af bautastenene ved St. Peders kirke fredlyst (1809–10), i 1821 kom Gamleborg og Lilleborg samt rokkestenene i Almindingen til. Den arkæologisk interesserede kong Frederik VII tog sig personligt af bautastenslunden i Østermarie, som han købte og kaldte Louisenlund (efter Louise Danner) i 1851. Den vedligeholdes stadig af Jægersprisstiftelsen.

Næste etape begyndte under Vedel, og det gik nu rask fremad. 1870–72 blev 5 mindesmærker, 1873–90 67 mindesmærker fredlyst, deriblandt bauta-

Fig. 11. Gruppe på 5 bautasten i Grisby, Ibsker s. Øverst er den fotograferet i 1869 (af Joh. Hansen). Nederst står den tilbage på udsparede partier i en - tilgroet - grusgrav. Den er fotograferet fra samme sted (nu en stigetop) i 1958.

stensgrupperne Gryet og Hjortebakkerne. 1891–96 udstedtes 74 fredningsdeklARATIONER, 1897–1902 frededes 107 fortidsminder. Andre henlå heldigvis stadig urørte, og det bornholmske landskab er stadig præget af sine ejendommelige og traditionsrige fortidsminder.

Fig. 12. Bautasten og baun (t. h.) på gravhøj ved Vældensgård i Nyker. 1869 (Stockel fot.).

Fig. 1. Kvinde fra Konstantinopel iført lang kåbe, *fereje*, og hvidt slør, *jasmaq*. Samme type gadedragt var i brug i Jugoslavien, i Sarajevo, op til den østrigske occupation i sidste fjerdedel af forrige århundrede.

Hvor sløret endnu skjuler kvindens ansigt

ISLAMISKE KVINDEDRAGTER

Af HENNY HARALD HANSEN

DER findes i Nationalmuseets etnografiske samling en lille gruppe dragter, der indtager en særstilling, ikke fordi de er knyttet til noget specielt geografisk område eller repræsenterer en bestemt historisk periode, men fordi de er udtryk for en idé af social og religiøs art. Når de i vore dage er ved at forsvinde, er det ikke alene, fordi vor europæiske dragt ifølge med vor industrikultur trænger frem overalt, men også fordi den idé, disse dragter repræsenterer, er ved at miste sin livskraft.

Den gruppe dragter, der er tale om, er de forskellige varianter af den muhammedanske kvindes tilslørende overdragt, der som et symbol på Islams opfattelse af kvindens stilling i samfundet ifølge med den muhammedanske religion er trængt frem tværs over landegrænserne.

Lad os begynde med at se nærmere på selve dragterne og derefter undersøge deres socialt-religiøse baggrund.

Da tyrkerne 1389 ved slaget på Kosovo Polje, Solsortsletten, besejrede Serbiens fyrste, tsar Lazar, bragte de den arabiske religion, Islam, til Balkan. Det tyrkiske herredømme over den sydlige del af det nuværende Jugoslavien blev af 500-årig varighed, og endnu den dag i dag findes grupper af befolkningen i Bosnien og Hercegovina, der bekender sig til Islam. To gadedragter herfra findes i Etnografisk Samling. Den ældste repræsenterer den type, der blev båret af muhammedanske kvinder i Sarajevo op til den østrigske occupation i sidste fjerdedel af forrige århundrede (fig. 1). Den består af en lang, fodsids kåbe, *ferēje*, af sort klæde, der er forsynet med en stor matroskrave, der hænger helt ned til jorden bagpå. Foruden kåben, der skjulte selve skikkelsen, bar kvinden om hoved og ansigt en tilsløring bestående af flere dele. Underst en lille, rund, æskeformet hue fastholdt af et sort nakkeslør. Derover et hvidt hovedklæde, der med nåle blev hæftet stramt over panden, og hvorigennem man anede huens form. Underansigtet var dækket af det hvide *jašmaq*, et let slør lagt sammen i trekant og bundet for næse og mund så tæt op under øjnene, at der kun var en smal sprække at kigge ud igennem. Slørets ender var bundet i en knude i nakken uden på hovedklædet. Således var den fornemme dame formummet, når hun forlod haremet, kvindernes del af huset i det muhammedanske kvarter og begav sig ud i byen gennem husets svære træport, der var indfattet af den vinduesløse mur, hvorover kvindeværelsernes tilgitrede vinduer sprang frem som balkon.

Den anden jugoslaviske dragt (fig. 7) er den såkaldte *zâr*. Den er syet af lyseblåt, ternet uldmusselin og har form som to skørter oven på hinanden forenet foroven i en løbegang. Underste skørt er lukket og hænger ned om skikkelsen. Øverste skørt er åbent foran og slås op over hovedet, hvor det fastgøres om panden ved hjælp af to, indvendigt påsyede bindebånd. Til dette „dobbeltskørt“ hører et sort ansigtslør, *vöo*. Det er firkantet, og de to øverste hjørner hæftes sammen med en nål, inden det tages på under overdragten. Det dækker ansigtet fuldstændigt, men er af så gennemsigtigt stof, at man kan se ud igennem det.

Disse to jugoslaviske overdragter er begge af tyrkisk type. Kåben med det hvide slør var især yndet af Konstatinopels kvinder. Tilhørte de sultanens serail, bar de kåber af silke i ganske lyse farver. I den asiatiske del af Tyrkiet var derimod „dobbeltskørtet“ under betegnelsen *çarşaf* det mest almindelige (fig. 2).

Imidlertid findes der yderligere en yngre form af „dobbeltskørtet“, der har været i brug såvel i Tyrkiet og Jugoslavien (fig. 4) som blandt de tyrkiske

Fig. 2. Gadebillede fra Malatya, Tyrkiet 1932. Kvinde i stribet overdragt, *carsaf*. Foto. Ingeniør Mørup.

damer i Ægypten. I sin yngre form er „dobbeltskørtet“ ikke mere et sammenhængende klædningstykke, men er blevet skilt ad i to dele: et skørt syet som en europæisk nederdel, i Jugoslavien kaldet *suknja*, og en cape *bošča*, der bæres over hovedet. Begge dele er af samme stof. Et exemplar af denne type overdragt er ikke fra Jugoslavien, men fra Cairo hjembragt til Etnografisk Samling. Dragten er fra 1910, hvilket ganske tydeligt ses af nederdelens form. Den er lang, snæver og opslidset i den ene side, som moden i Europa var på det tidspunkt. Capen knappes foran og er fastgjort såvel om hovedet som omkring livet ved hjælp af indvendigt fastsyede bindebånd. I modsætning til den gammeldags *čaršaf* gør denne overdragt kvindeskikkelsen mindre uformelig, men gør med sit ensartede sorte atlask og tilhørende sorte slør, at alle kvinder er ens forklædte.

Den todelte overdragt fra Cairo (fig. 8) betegnes som en *habarah*, altså ikke med forskellig benævnelse for dragtens to dele. Den ægyptiske betegnelse er overtaget fra en ældre form for muhammedansk overdragt, der i Ægypten bestod af et meget stort firkantet sjal lagt over hovedet og med armene holdt ud fra kroppen, så det tilhørende hvide slør, der nåede helt ned til jorden, kunde ses i sin fulde længde. Sløret begyndte først under øjnene og hang i tre snore fra en hovedring syet af fløjel eller andet stof. På den midterste snor var trukket et rørformet smykke, der således fik sin plads midt i panden. Samme form for slør – vel nok det mest flatterende for et par smukke kvindeøjne – blev båret af fellahkvinderne, når de fra de ægyptiske landsbyer kom ind for at handle. Sløret (fig. 6 til højre) var

dog ikke hvidt, men sort og af en slags crêp-stof. Til det sorte smalle slør, *burga'*, bar bondekvinderne ikke bydamernes *habarah*, men et uformeligt draperi af brunt hjemmevævet uld, den såkaldte *birdeh*, hvoraf et exemplar også findes i Etnografisk Samling. Draperiet, der er sammensyet efter længden af to bredder stof, vævet een meter bredt, er fem meter langt. Det vikles omkring kroppen fra armhule til fødder, medens den sidste ende af draperiet lægges op om skuldrene og hovedet, så kvinden er komplet skjult. En flig af draperiet skal slæbe henad jorden. Sporene af kvindens nøgne fødder måtte viskes ud, at intet ondt kunde blive ønsket over dem og ramme hende.

I det arabiske Iraq bærer de muhammedanske kvinder i byerne en sort kappe, en *'abā* over hovedet og har ansigtet skjult af sløret, det sorte *pičā* (fig. 5 og 10). Kappen er af silke og sammensyet på tværs af to stofflængder. Det fremkomne firkantede stofstykke er derefter bukket ind fra begge sider og forsynet med to tværsømme, der ligger i forlængelse af hinanden langs klædningsstykkets øverste kant. Denne *'abā* var oprindeligt mandens klædningsstykke og blev båret over skuldrene som en pragtfuld mellemting mellem en kappe og en kåbe. Vævet i sværere eller lettere brunlige stoffer af gedehår og smykket med guldbroderi bæres den stadig af mænd. Men syet i sort silke er den blevet den muhammedanske kvindes gadedragt i byerne i Iraq, samtidig med at den fra skuldrene er flyttet op over hovedet. Desuden er den blevet genstand for en teknisk forbedring, højst hensigtsmæssig, når den i stedet for at hvile på et par brede skuldre skal hænge ned fra den smalle basis, som et hovede udgør. Langs den tværsøm, der forener de to stofflængder, hvoraf klædningstykket er syet, ligger nemlig endnu en søm, hvorved der fremkommer et læg indvendig. Dette læg er ikke af ensartet bredde. Bagpå, hvor *'abāen* har brug for sin største længde for at nå fra kvindens fødder og op over hendes hoved, er lægget ganske smalt. I siderne bliver det bredere, så *'abāen* ikke slæber, og foran er det meget bredt, så man undgår at træde i den, når man går.

Dette læg, der giver det ellers faconløse klædningstykke en antydning af form, har den iraqiske kvinde-*'abā* overtaget fra den persiske *čader* (fig. 9). Denne gadedragt, hvoraf et exemplar fra Isphahan findes i museet, er et stort, firkantet sjal af silke med frynser for enderne. Sjalet er sammensyet af to stofflængder i en søm der ligger vandret, når det tages på. Langs denne søm er syet et læg indvendig af tiltagende bredde mod enderne ganske som det læg, der findes indvendig i den iraqiske *'abā*. Sjalet tages over hovedet og er samlet omkring kroppen ved hjælp af en snor syet fast i sjalet, i det brede læg fortil, krydset over kvindens bryst og bundet omkring hendes hals. Det tilhørende lange hvide slør, *rubanda*, er fastgjort ved hjælp af et spænde i nakken og bæres uden på den sorte *čader*; det har form som et viskestykke,

Fig. 3. Gadebillede fra Herat, Afghanistan, 1955. Til venstre kvinde i persisk *cader* og hvidt slør, *rubanda*. Til højre kvinde i afghansk *burqa*. Foto Klaus Ferdinand.

er af hvidt lærred, dækker ansigtet fuldstændig og har ud for øjnenes plads et indsat eller broderet gitterværk til at kigge ud igennem.

I en yngre udgave bliver den persiske *čader* imidlertid sammensyet foran fra det brede læg og til nederste kant. Den får herved ganske samme form som det jugoslaviske „dobbeltskørt“ og den tyrkiske *čaršaf* med undtagelse af, at klædningstykket ikke har en løbesnor eller en elastisk indsat i tværlægget, så der fremkommer en sammenrynkning omkring kvindens taille. Det hvide slør erstattes med et ganske lille, firkantet ansigtsdække vævet af stivt hestehår, *pičä* (fig. 6 øverst i midten), enten bundet fast med bånd omkring hovedet eller fæstet til en lille hæklet kalot. I begge tilfælde båret under overdragten.

Fra Afghanistan findes i Etnografisk Samling et exemplar af den hvide

burqa (fig. 11), en overdragt bestående af en lang, plisseret kappe, et kortere ansigtsslør og en kalot, alle tre dele sammensyet til eet klædningstykket. Såvel kalot som slør er udsmykket med hvidt broderi, og ud for øjnernes plads er i sløret indsat et gitterværk af tyl eller broderi til at kigge ud igennem. Til denne *burqa* bæres et par vide, rynkede bukser med en strop ned under foden. De skjules dog næsten, når den kappelignende del af overdragten samles omkring kroppen (fig. 3).

Den sidste islamiske overdragt, der er repræsenteret i museet, er fra Bokhara, Turan. Den består af en ærmekåbe, der bæres over hovedet, og hvis tomme ærmer hænger ned ad ryggen. Kåben er blå, hvilket angiver at den har været båret af en gift kvinde. Ugifte bærer kåben rød. Det tilhørende firkantede slør, *čašmbänd*, er vævet af hestehår, bæres under kåben, dækker ansigtet fuldstændigt og hænger ned over brystet (fig. 9). To udgaver af det arabiske kvindeslør, som det idag bæres, er for nylig hjemkommet fra Kuwait. Det ene slør (fig. 6 t. v.) er dobbelt. Underst bæres *milfa*, der når til op under øjnene. Ovenpå er bundet *burqa*, der har to aflange huller ud for øjnene. Det andet slør (fig. 6 nederst i midten), *batúla* har form som en halvmaske med huller ud for øjnene og en lang lodret stiver midtvejs, to korte stivere i siderne. Begge typer slør er af tæt sort stof.

Det var de varianter af den islamiske kvindes gadedragt, som er repræsenteret i Etnografisk Samling. Det er imidlertid ikke dragter, som bæres eller ikke bæres afhængigt af lyst, temperament eller vejrets omskiftelighed. Sløret med overdragten, der hører hjemme i byer eller bymæssige omgivelser, er uløseligt knyttet til Islam. Det mærkværdige er blot, at hos araberne, i hvis midte profeten Muhammed fremstod i begyndelsen af 600 årene, var disse fænomener oprindeligt ukendt. Først i expansionsårene efter profetens død, da araberne og den nye religion erobrede Syrien og dele af det nuværende Iraq, kom man i forbindelse med den byzantiske kultur og lærte her en anden samfundstilling for kvindens vedkommende at kende. Allerede i oldtidens Hellas, på Sokrates' og Perikles' tid var den græske kvindes stilling ikke meget forskellig fra den, der senere blev karakteristisk for Islam. Araberne tog ved lære af, hvad de mødte hos byzantinerne og bragte det lærte med sig, overalt hvor den nye religion trængte frem. Det arabiske *harim*, „det forbudte“, hvilket vil sige kvindernes del af hjemmet, det tyrkiske *haram*, det persiske *andarūn* og det indiske *zānanā* lukkede sig omkring den muhammedanske kvinde og hendes daglige tilværelse. Inden for samfundet og inden for den enkelte familie fremkom derved et skel, der blev af gennemgribende betydning, et skel på langs i samfundet i modsætning til de tværgående delinger, mellem rig og fattig og mellem samfundets forskellige klasser, som vi er vant til at regne med i vestlige lande. Forlod den

Fig. 4. Kvinder i todelt overdragt bestående af skørt. *suknja*, og cape, *bosca*, samt sort gennemsigtigt slør. Sarajevo 1935.

muhammedanske kvinde hjemmet, og dette lå i en by eller i bymæssige omgivelser, skulde hun være iført en dækkende overdragt, hvoraf her er gennemgået de vigtigste typer. Betegnelserne på disse overdragter og de tilhørende slør betyder alle forhæng eller telt og markerer derigennem deres formål: at skjule hende for omverdenens blikke.

Da først denne skik at skille mandens og kvindens verden, symboliseret uden for hjemmet ved en tilslørende overdragt, var blevet optaget blandt muhammedanerne, lykkedes det også i selve Koranen at påvise den religiøse begrundelse herfor.

Islam er mere end en religion. Den er en sociologi. Koranen er mere end en bibel. Den er en lovbog ikke alene på det retslige område men også for det daglige liv. Et af Koranens kapitler eller *sura*'er er blevet udlagt som den religiøse begrundelse for en hel verden af muhammedanske kvinders moral-kodeks igennem mere end tusind år. Der er her tale om den så ofte citerede *sura* 24, vers 32, hvori der står: „Og sig til de rettroende kvinder, at de slår øjnene ned og bevarer deres blufærdighed, at de ikke blotter mere af deres legeme, end hvad naturligt er, og at de ikke fremviser mere af deres prydelser, end hvad naturligt er, at de lader deres slør dække deres bryst og ikke fremviser deres prydelse for andre end deres mand og ...“ Her følger en

Fig. 5. Gadebillede fra Sulaimaniyah, Kurdistan 1957.
Kvinde i *aba*. Foto Henny Harald Hansen.

opremsning af, hvem den nærmeste familie består af, og verset slutter med henstilling til kvinderne om „ikke at ryste deres fødder (det vil sige danse), så deres skjulte prydelser blottes“.

Det springende punkt i denne *sura* har altid i de forskellige foreliggende oversættelser været, hvad Muhammed har forstået ved „prydelser“. Der har været stærkt delte meninger om, hvorvidt der med denne betegnelse skal forstås smykker eller legemlige yndigheder. Men hvorledes dette sted i Koranen nu skal forstås, så er det dette, der er blevet gjort til den religiøse begrundelse for det skel, der i alle muhammedanske områder er sat mellem mandens og kvindens verden. Det er dette, der har gjort mandens liv til det udadvendte, i forretningen, på gaden og på caféerne, medens kvindens liv foregår bag husets vinduesløse mur eller bag højtsiddende vinduer, gennem hvis udskårne trægitre man vel havde mulighed for at se ud, men hvorigenem igen kunde se ind. Dette skel har været årsagen til, at kvinden, når hun forlod hjemmet, var formummet indtil ukendelighed i en eller anden form for tilslørede overdragt, der vel kunde adskille sig fra andre typer i detaljer men var dem lig i virkning.

I vore dage er slør og overdragt forsvundet de fleste steder. I Tyrkiet påbød Kemal Atatürk i 1920'erne kvinderne: „Blot jeres ansigter og se verden ind i ansigtet“. I 1930'erne forsvandt sløret i Ægypten kort tid efter, at det ved hjælp af en serie politiforbud var blevet afskaffet i Persien. I Jugoslavien

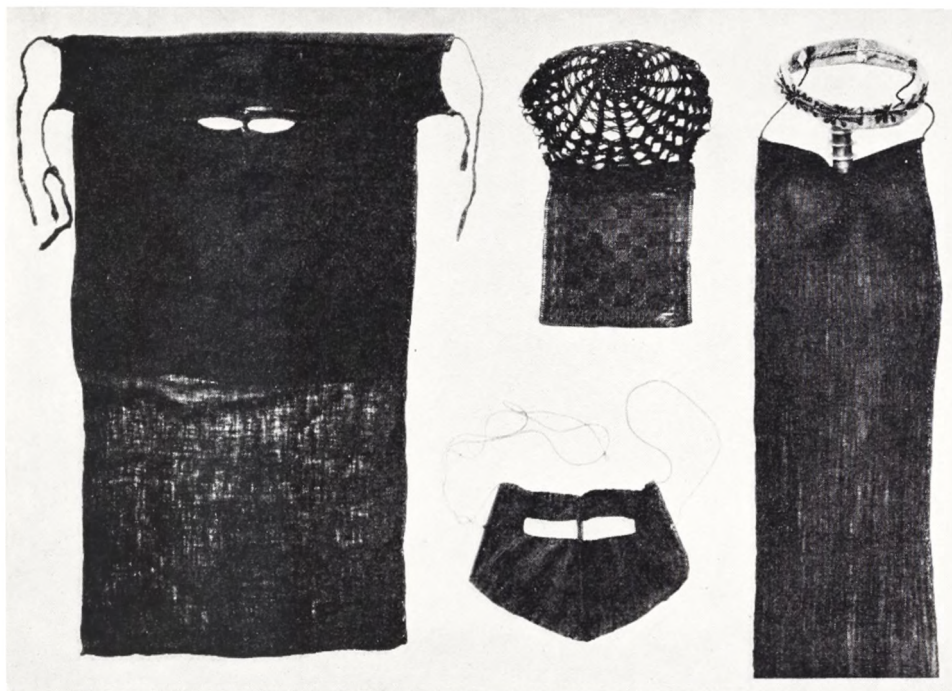

Fig. 6. Kvindeslør. Til venstre dobbeltslør og nederst i midten et slør af form som en halvmaske, begge fra Kuwait. Øverst i midten en sen form for det persiske slør, *pica*, i brug inden sløret blev afskaffet i 1936. Til højre slør med pandesmykke, *burga*, til fellahkvinde i Ægypten.

var det i 1952 under trusel om op til tre måneders fængselstraf forbudt at bære slør. I øjeblikket kan man endnu finde den tilslørende overdragt i brug i Afghanistan (fig. 3) såvel som i Iraq. I hovedstaden Bagdad er det ganske vist kun overdragten, den store *'abā*, der bæres medens det tilhørende slør er forsvundet. I Sulaimaniyah derimod, Kurdistans lokale hovedstad, går kvinderne helt sort tilhullede. Her hvor sløret nok er forsvundet i landets hovedstad men endnu bibeholdt i en af de mindre byer, havde jeg under mit besøg i landet mulighed for at undersøge kvindernes forhold til spørgsmålet slør eller ikke slør.

Det er nemlig ikke helt så ukompliceret at afskaffe sløret, som man umiddelbart skulde tro. Det sidestilles som regel med at give kvinder frihed til at studere, arbejdsmæssig ligeberettigelse, politisk valgret, og hvad europæiske kvinder ellers har kæmpet for og opnået retten til gennem de sidste menneskealdre. Sløret og dets afskaffelse er ikke helt det samme. Heri ligger måske også forklaringen på det for os så besynderlige, at fængselstraf, politiforordninger og lignende foranstaltninger har været nødvendige sine steder for at få kvinderne til at give afkald på det.

Blandt de islamiske kvinder var de tyrkiske de første, der var vestligt

Fig. 7-9. Kvindedragter. 7. Dobbeltskørt, *zar* og sort slør, *vëa*, fra Jugoslavien. I brug indtil sløret blev afskaffet 1951. 8. Todelt overdragt fra Ægypten. I brug 1910. 9. Hovedsjal, *cader*, og hvidt slør, *rubanda*, fra Isphan. Persien.

orienteret. Den tyrkiske kvindebevægelses oprindelse kan føres tilbage til en bog „Islams Kvinder“, udgivet af Fatme Alije Hanum, først som føljeton i et tyrkisk blad i 80'erne og senere optrykt gentagne gange. Bedre uddannelse og mere åndelig udvikling ønskede hun for sig selv og for sine medsøstre. De tyrkiske kvinders krav om andre livsvilkår opstod i et samfund, der allerede var i støbeskeen, og som senere er blevet helt omdannet efter europæisk mønster. Tiden var moden til den ændring, som slørets afskaffelse var symbolet på.

Men medens den tyrkiske kvinde repræsenterer den tidligste vestligt orienterede gruppe af de islamiske kvinder, findes i Kurdistan et område, hvor sløret endnu er i brug, og hvor kendskabet til vestlig kultur er ganske overfladisk. Hvis jeg skal forestille mig de kvinder, jeg traf i Kurdistan, og hvoraf kun ganske få havde lært at læse og skrive, berøvet deres tilslørende overdragt, må der først ske gennemgribende ændringer på mange af samfundslivets områder. De kvinder, jeg levede iblandt, var aldeles ikke utilfredse med deres samfundsmæssige stilling. Hos kurderne har det ganske vist altid heddet sig, at kvindens stilling var friere end i andre muhammedanske områder. En institution som det indiske *perdah*-system hvor haremet så komplet udelukker kvinden fra omverdenen, at end ikke hendes stemme må høres, er hos dem komplet ukendt. Skellet mellem de to køns liv eksisterede

Fig. 10–12. Kvindedragter. 10. Hovedkappe, *aba*, med sort slør, *pica*. Hjembragt fra Kurdistan, Iraq, 1957. 11. Gadedragt, *burqa*, fra Afghanistan. 12. Hovedkåbe, *fereje*, og sort hestehårslør, *casmbänd*, fra Bokhara.

naturligvis i Kurdistan og det såvel i by, hvor kvinderne bar tilsørende overdragter som i landsby. Ude på landet bar kvinderne ganske vist ikke overdragt og slør, men deres verden var hjemmets, hvis kvinderum ingen fremmed mand og selvfølgelig navnlig ingen europæisk mand under nogen omstændighed kunde få adgang til. Men hjemmet var så langt fra at være et fængsel. Hjemmet var et værn såvel for den gifte som for den ugifte kvinde. Forlod den gifte kvinde hjemmet for at tage til nærmeste by, iførte hun sig den ukrænkelige sorte overdragt og det urørlige sorte slør. Det var som en uniform, enhver mand fra sin tidligste barndom var opdraget til at respektere. Det var aldeles utænkeligt, at en mand vilde vove at løfte en kvindes slør. Hele hendes slægt vilde tage repressalier. Ganske bortset fra kvaliteten af den kvinde, der skjulte sig under overdragten, vistest hun respekt fra den mandlige del af samfundet. Hun behandlede som repræsentant for den kvindelige halvdel af samfundet, ikke som individ.

Den ugifte pige forlod kun sjældent hjemmet og aldrig uden ledsagelse. Til gengæld eksisterede i Kurdistan ikke den nye familiedannelse, som den vestlige verden har været tvunget til at anerkende som celle i samfundet – nemlig den enlige mor med barn. Den fraskilte mor gik automatisk tilbage til den fædrene storfamilie, og den enlige ugifte mor med det uægte barn var et ukendt fænomen. Dertil var den unge pige for omhyggeligt værnet

og brudens jomfruelighed for højt vurderet. Normal social kontakt mellem de to køn eksisterede ikke med mulighed for at planlægge et ægteskab og en fremtid på følelsesmæssig basis. Ægteskabet var et slægtsforetagende arrangeret familierne imellem. De implicerede parter havde som oftest aldrig set hinanden før brylluppet. Til gengæld anstillede de respektive familier de omhyggeligste undersøgelser vedrørende det nye medlem, der skulde indgå i slægten. Det var moderen, der udsøgte en brud til sin søn, hvorved svigerdatterens stilling på forhånd var sikret blandt kvinderne i den familie, hvori hun skulde indgå.

Takket være den herskende kollektive tankegang, hvori den kurdiske kvinde var opdraget, så de således arrangerede ægteskaber ud til at forløbe bedre, end vi med vor individualistiske indstilling skulde forvente. Det var ikke hos kvinderne, man mødte ønsket om ændrede livsvilkår. Det var hos de mænd af den nye generation, hvis uddannelse havde bragt dem i nærmere kontakt med Vesten, at man mødte en ny indstilling. Den udtryktes i ønsket om selv at vælge den fremtidige ægtefælle, og at denne ægtefælle skulde have en uddannelse, så hun kunde dele mandens interesser, ligesom man kun ønskede at have een hustru og ikke flere af de fire, som det efter Koranen er tilladt, hvis man er i stand til at sørge for dem.

Men dette forudsætter ganske andre muligheder for pigebørnernes opdragelse, end der findes, først og fremmest skoler. Desuden tekniske forbedringer i hjemmene, så den kvindelige arbejdskraft frigøres. Der er ikke alene tale om blot at afskaffe et slør og en skjulende overdragt. Det er et helt kulturmønster, der skal ændres. Som forholdene var, så det endnu ikke ud til, at kvinderne med fordel kunde opgive den privilegerede og beskyttede stilling, de havde inden for hjemmets mure og under sløret. Som udviklingen er i gang, vil den imidlertid medføre, at også den kurdiske kvindes tilværelse fra hjemmet efterhånden vil blive flyttet ud i samfundet, og kravet om afskaffelse af sløret, og hvad det står som symbol for, vil blive rejst af kvinderne selv. I stedet for at være et anonymt medlem af slægten og storfamilien vil hun gå ind i den vestlige kvindes selvstændige, men ubeskyttede tilværelse.